

СУЧАСНІСТЬ

КВІТЕНЬ 1972 - Ч. 4 (136)

**Б. БОЙЧУК: РОЗМОВА ТЕЛЕФО-
НОМ**

**В. ВИТВИЦЬКИЙ: НОВІТНЯ
ПОЛЬСЬКА МУЗИКА**

**Б. ОЛЕКСАНДРІВ: ІЗ НОВИХ
ПОЕЗІЙ**

М. ПРОКОП: ДВА 30 ГРУДНЯ

**«SUČASNIST» — APRIL 1972
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III**

Книжкові новини у видавництві

«Сучасність»:

ЮРІЙ ЛАВРІНЕНКО

ЗРУБ І ПАРОСТИ

Книжка про українську літературу на батьківщині й в еміграції за останнє півстоліття. Формат — велика вісімка, 336 стор.
Ціна: 6 дол., 21 нім. марка або рівновартість в іншій валюті.

ВАДИМ ЛЕСИЧ

НИКИФОР З КРИНИЦІ

Книжка (72 стор., на крейдяному папері) містить нарис життя й аналізу творчості всесвітньовідомого українського маляра з Криниці. Крім того, 16 репродукцій його творів, у тому числі дві кольорові.

Ціна: 16,50 н. м., або 5 дол. (США, Канада), або рівновартість в іншій валюті.

ІГОР КАЛИНЕЦЬ

ПІДСУМОВУЮЧИ МОВЧАННЯ

Книжка поезій (96 стор.), заборонених в УРСР і поширених самвидавом. Ілюстрації Р. Петрука.

Ціна: 10 н. м., або 3 дол. у картоні;
15 н. м., або 4.50 дол. у полотні (США і Канада); або рівновартість в іншій валюті.

З замовленнями звертатися до видавництва.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

КВІТЕНЬ 1972, Ч. 4 (136)
РІК ВИДАННЯ ДВНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Богдан Бойчук, Вольфрам Бургардт, Богдан Кравців, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Олег С. Федишин

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади дозволені тільки за виразним поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкуються і реєструються в таких північно-американських публікаціях: „Historical Abstracts“, „America: History and Life“.

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Roman Tymkewycz

Druck: »Logos« GmbH, Buchdruckerei und Verlag,
8 München 19, Bothmerstraße 14.

розмова телефоном

богдан бойчук

ДВА ВІРШІ ПЕРЕД РОЗМОВОЮ ТЕЛЕФОНОМ

п о е т

ділить хлібину щастя
і хлібину смутку

на кожнім роздоріжжі
з кожним стрічним

тому що дні побиті болем
бути поетом — це боліти

17 I 1972

п о г л я д   н а   с е б е

з зовні

приймавши в себе дзеркала очей
і невиразну форму уст
ти хочеш їх
ти хочеш білих рук
які обмотують тебе
і дотиком розносять м'якість
по твоїм обличчі по руках
по грудях стегнах статі
яка росте від дотику і твердне
приймаєш воду їхніх уст
що затикає у твої уста і горло
приймаєш у долоні їхні груди
що віддають тобі свою опуклість
приймаєш їхні стегна їхнє тіло
що всякає в тебе
наче відчування усміху чи задоволення
чи повноти
щоб прикрити неприємні плями
які липли з зовні
днями місяцями і роками
як задрість нищість злоба
яких не можна було змити

добросердям ні безсердям ні жорстокістю
 бо ти був відображенням їх вчинків
 їхньої любови і ненависти
 їх форм і звичок і втручання

деформуючи тебе
 не в тілі
 у свідомості
 втискаючи тебе
 у їхні форми
 залишаючи по собі плями
 що всякали в тебе
 наче тіні
 які ти накривав ціле своє життя
 очима голубими карими і сірими
 цілунками
 любов'ю
 відсуваючись від тіней
 відсуваючись від всього з зовні
 відсуваючись від того
 що було частиною тебе
 і буде

з нутра

щоденно пристосовуєш себе
 і усвідомлюєш
 що ти є менший
 від твоєї зовнішности
 яку ти виображував для себе
 і для тих що з зовні

що багато менший
 від тієї зовнішности
 яку інші відбивали
 в дзеркалі своїх уявлень

тому ти випростовуєш себе
 і підтягаєшся
 щоб бути вище себе
 але з кожним днем
 ти усвідомлюєш
 що віддаєш між тобою з зовні
 і тобою із нутра
 росте
 переростає в простір
 перетворюється в порожнечу

і вапно страху
 перетікає крізь твою свідомість
 поступово гусне кам'яніє

забиваючи клітини
нерви
жили

ти спаралізований кричиш
та голос твій
не може вийти з горла
протягаєш перед себе руки
та вони звапнілі
не підносяться
біжиш вперед
та ноги не згинаються
прикам'янівши до дороги

і так
обмежений своєю формою всередині
і знерухомлений страхом
ти усвідомлюєш
що вже ніяк не вийдеш
поза себе
що тебе розділить віддаль
що застигла між тобою
і твоєю формою
між потребою всередині
й спроможністю

і будеш дожидати
день за днем
неповний
незакінчений
час
тинний

з нічого

живеш
не можучи проглянути
поза часовість
живеш
не можучи прийняти
тимчасовість
живеш
не можучи пройти
крізь пам'ять смерті
бо
живеш
обмотаний
малими жестами
тонкими усміхами

довгими словами
 та все одно
 не можеш
 ні проглянути у надчасовість
 ні прийняти тимчасовість
 ні пройти крізь смерть

тому
 в розпуці роздираєшся
 на всі чотири сторони життя
 різкими жестами
 різкішим регогом
 і голоснішим криком

але це спливає
 по твоїй поверхні
 не всякаючи у яму порожнечі
 що внутрі
 це тільки випорожнює тебе
 і виголоднює тебе
 і знеприроднює тебе

в ніщо

кожний день
 і кожну ніч
 запитуєш себе
 що завтра
 поза завтра
 поза нами
 і на тебе дихає
 відкритим ротом темрява
 в якій білють тільки зуби
 твоїх непевностей
 твоїх питань
 і ти впираєш в неї руки
 ти розмахуєш
 шукаєш дотику
 але не натрапляєш на ніщо
 і руки тонуть далі й далі
 не затримуючись на нічому
 не знаходячи нічого
 бо питання не становлять опертя
 питання не становлять затримки
 питання не життя
 по тому боці
 а по цьому
 ?

16 XII 1971

порожня кімната, посередині телефон. мужчина, невиразного віку, сивіючий, худий, маленький, — спить стоячи: голова повільно падає на груди, підноситься раптово, знов падає. різко дзвонить телефон.

мужчина будиться.

знов телефон.

мужчина це ти аннето?

телефон.

мужчина чи твое ім'я анна?..

телефон.

мужчина а може антонина... ангелина...

телефон.

мужчина йде до телефону, вагається.

телефон.

мужчина підносить трубку.

це ти? я відчував. прощу?..

ніхто.

крім тебе ніхто не дзвонить.

крім тебе ніхто не знає, що я живу.

як довго я тебе не бачив? я не можу знати, бо не маю

відчуття часу, бо ніхто до мене не приходить,

ніхто не відходить,

ніхто мене не минає,

ніхто не залишає.

тільки мій телефон щодня трохи старіє

і прилипає трохи до землі.

прощу?

трохи ближче до землі. так. трохи ближче до землі!

коли я не думаю про тебе, то мені здається, що мій

телефон, —

це я, велика чорна пляма, з кожним днем:

все трохи ближче до землі!

прощу? так, боюся, мені самому завжди лячно.

дряпаюся на стіну,

щоб бути трохи даліше,

але падаю все ближче,

з кожним днем все ближче.

що ти кажеш?

так тоді роблю, так починаю думати про тебе.

що?.. але не пригадую твого обличчя.

прощу?

ти завжди так питаєш. і я завжди так відповідаю.

можливо, можливо ти не маєш для мене обличчя.

що? коли? лежали? поруч? і я торкав рукою твої

стегна?

твое лоно?

але де було твое обличчя?

накрите моїм поглядом. можливо. не пригадую. а
 як ти витягаєш?
 так як твій голос... але твій голос не знайомий,
 хоч чую його

ціле життя.
 довге волосся? в тебе довге волосся? але вчора
 було коротке.
 виросло? так, так. і голубе? голубе? а вчора було
 чорне. поголубіло?

ти голубієш, тобто стаєш голубою.

а тепер білієш?

твої пальці довгі й білі?

твої рамена білі.

твое обличчя біле.

твої очі білі.

наляканий — я не знаю, чи буду тебе білою
 любити. що?

чи я також білію? — *оглядає себе* — не думаю.

мені здається, що чорнію.

чимраз ближче, чимраз ближче!

я не хвилююся.

нікого нема. нікого не було. нікого не буде.

який я?..

а ти мене не бачила?

бачила, але, кажеш, я міняюся. можливо, що
 міняюсь.

я кремезний. і високий. — *сумнівається* — часом,
 не думаєш? то може трохи нижчий. і смаглявий,
 чи русявий. може.

і чорнію!

трохи ближче!

з кожним днем все ближче!

добре, добре, заспокоїтись, добре.

але я людина, зрозумій: людина.

кладає трубку на землю, клякає і говорить до неї.

я не знаю:

хто я,

і який я,

і чому я,

і куди я...

але що зробию, ти завжди так питаєш,

і я завжди так відповідаю.

затривожений — я? не жив? нічого ще не бачив?

трава?..

зелена, кажеш?

де? з землі.

а я до неї ближче, все до неї ближче! і боявся.

ані вітру?

ніжний?

розгублений — легіт? легіт, кажеш?

злагода? ніжний...
в розпучі —
що це?!
бо не мав часу!
чекав на тебе!
дійсно?
ціле життя? ціле життя... говоримо... про себе...
я не пам'ятаю.
ніхто до мене не дзвонив.
ніхто не знав, що я живу.
я вже це казав?
але що зроблю? ти завжди так питаєш,
і я завжди так відповідаю.
це теж казав? — *наляканий* —
то я вже все казав?!
іти до тебе? — *бойтсья встати* —
ти думаєш... до тебе?
я не знаю як...
ногами? підвестися? — *не пробує підводитися* —
йти до тебе? чув, чув, але яка ти?
я знаю, що питав, ціле життя питав.
та все одно не знаю.
та хотів би знати.
як то що!
яка ти!
казала? ти мені казала? — *розгублений* —
не пригадую, скажи ще раз:
добра? недобра? гарна? негарна?
ні добра, ні недобра, ні гарна, ні негарна.
біла.
чую, чую, ти кажеш, що ти біла.
але твій голос такий чужий...
бо ти сьогодні ближче?
його руки починають труситися —
я хочу тебе бачити.
бо не можу встати.
зсувається на землю і прилипає до трубки —
коли я встану, то не буду чути твого голосу.
мені лячно без твого голосу.
ні, ні! чому ти так думаєш?
я хочу, та не знаю як.
не знаю, як до тебе йти.
проти своїх бажань?
спочатку вгору.
вниз?
праворуч.
ліворуч?
не зовсім, не зовсім.
то нічого, майже все в житті було мені не зовсім
ясне.

Саксонська зима (IV)

Олекса Ізарський

15

«Alles ist wichtig nur auf Stunden. Th. Fontane». — Так Віктор підсумував півторасторінковий запис у нотатнику. В нього помістилися і дурний випадок у глинищі, і нудне вимотування на нитку впійманого кита золоторотого. Місткість особливо сухої та образної форми, зовсім інакше кажучи, вибухова сила щасливо розміщених слів була такою, що Віктор негайно заховав календарець під подушку й узявся закінчувати переклад з Меріке, «Моцарта по дорозі в Прагу».

— От так четвер! — подумав він і погасив світло на більші ліжка.

А це була вже п'ятниця, перед світанком. Новий день з раннього ранку вдався мізерним, навіть стидким. Сонце вилупилося перед обідом і зразу пішло за хмари. На фабричне подвір'я повіринали з-під снігу не тільки стоси дощок на колодах і купи цегли, а й грудки мерзлого ґрунту повсюдно. Голова садка билася в гістериці. Чорні волосини та коси дзиготили й рвалися в небо.

Закам'янілий суглинок копався від світанку й до надвечір'я дуже мірно. Через рівні проміжки часу доводилося котити вагонетку здобичі на-гора. Плечі, голови й торси людей схожі були на скульптуру. Ніжність ворушилася в душі, коли найближчими сусідами в рядах копачів або під плечем вагонетки траплялися Герман і Яшко.

Цілий день Вікторові жаль було, що переклад з Меріке був несподівано закінчений. Вражала набридливість передчуття: мовляв, сталося це саме вчасно, мовляв, тепер знову настала перерва в творчості.

Часом боляче ставало, бо переклад відшліфовано «ручним способом». Без словника, та ще синонімічного. На самому початку праці найважливішим було для нього поновити творчі потуги, не потонути в саксонському болоті цілком безслідно. Та під кінець її — узялася мусити вимогливість... Вибір для перекладу здався надто дешевим. Таким же і його виконання. Колами, як хвиля на ставку, попливли «теорії» та «формули». Заманулося рівноваги двох величин — творчого обдарування й успіху. Захотілося друкуватися й пережити захоплення читачів.

Уперше в житті — та надзвичайно серйозно! — з'явилася турбота не про молодечі хапання за різноманітні й різно-

вартісні задуми, а про розгортання творчості в зрілому віці й на схилі життя, коли людина від накопичення досвіду, знань і умінь примушена взятися за збирання сил в один гуж.

...Звичайно, Галочка Іконнікова нарочито попросила Віктора зайти в контору одягнутим у замузране пальто, озутим у дерев'яні постіли. Арештант, каторжник чи робот, дійсно, поперся слідом за дівчиною в бухгалтерію прямо з шахти, щедро присипаний й обліплений глиною. Не Віктор, а викопаний з відвічної мерзлятини мамут, а до поту й пари розіпрітий у лазні фін.

Він не сумнівався: телеграма від земляків. Не дарма уява його вже декілька днів розмальовувала поневір'яння людей посеред підпаленої з усіх боків Німеччини. Не дарма думка його багато разів на добу розшукувала транспорт шлезьких остівців: надзвичайно турбувала доля кількох десятків напівзнайомих однокашників. А за Галоччиним столом сиділа Ліда Панченко. В неї за плечима стояв Льока, з заклеєною губою, наче верблужою, але засвічений радістю. Юна й дві літні німкені по-змовницькому сушили посмішки й одноразово готувалися бучно відсвяткувати довгождану зустріч закоханих, розуміється, наречених.

Галочка, кремезна, викохана, найспокійніша з усіх присутніх, кинула плед з плечей на бильце стільця, запалила цигарку й присіла на лутку вікна, щоб здала придивитися до своїх найближчих співробітників і до Віктора — її майбутнього чоловіка! — та Ліди, Льоки. Пальці її дамських рук завмерли над запальничкою і, наче білий мармур, застиглися. Налився тяжкістю, так вибагливо звис на зап'ястку її золотий ланцюжок. Чудова нагода заглянути правді в очі!

Ліда отетеріла ще до того, як Віктор, слідом за Галочкою, зайшов до кімнати. Її перелякало гупання й ляскання дерев'яних підошов-закаблуків, сам ритм неоковирної ходи робота в передпокої. Віктор, ніби з кляпом у роті, застиг біля дверей контори. Від такої несподіванки дівчині тяжко було збагнути, чи він здоровий, чи він не втратив людського глузду, чи він справді пригадував Грюнберг і ліси над Вислою.

Ліда не знала, на котрім з почувань вона зупиниться, котра з її думок не промайне геть, а з нею обживеться, залишиться. І чого це давно приготовані нею й несподівані слова не зачепили її губів, на екрані її свідомости проринули зовсім пустопорожніми кадрами?! Що сталося, так раптово, з невичерпними, завжди вірилося, покладами її ніжності, її вірності? Де, нарешті, поділася її мрія про подорож до Саксонії й про зустріч з Віктором після нестерпної розлуки?!

Моторошний і безконечно довгий мент! Дерев'яні кроки зупинилися перед Лідиним столом. Перед нею став молодий старець зі сціпленими зубами, з тонкими щелепами над

ямами щік. Усе ще з Грюнбергу над Вислою любе в цьому обличчі поховалося чи зникло з нього назавжди. Як пояє оголеного дна у відплив на морі, спантеличила дівчину мова Вікторових очей і брів, німотність його уст.

Ліда зраділа, коли чисте світло потопило синю кригу цих сто разів нею цілованих очей, коли неждано негадано ворухнулися, ожили його губи. Пухкуватий камінь перетлівився в рожеву хвилю й запінився, свиснув об граніт піною, наліг на піщані береги.

Одна мить і припорошене глиною пальто на дерев'яках обсипалося: її рідний Віктор посміхнувся з-під гори намугу!

Яке щастя, яка гордість! Вона справді подолала незчисленні пороги й перепони на шляху. Тепер Німеччина здалася їй величною аркою тріумфу, а вогняні півні на тлі ночей, дійсно, її прикрасами!

Хвилеве відчуження й зразу по ньому радість. Хвостик надто безформної й вишвілої мрії. Щастя було напрочуд ясне, але без розчулення. Золота середина.

Звичайно, обом їм марилося повінь у Шлезьку розбурханих почувань. Але Віктор не від сьогоднішнього дня ретельно вчився не лише висловлюватися обережно, а також рішуче обмежувати свої нахили й пристрасті, нещадно обрізати надто дикі захоплення й безсумнівні переборщення. На Лідин приїзд до Штутцена обґрунтовано було надзвичайно тверезий погляд. Намір був з дівчиною розпрощатися ще раз і назавжди. А перед тим устійнити, поглибити й наче урезонити дещо двоїстий образ справжнісінької вітрогонки, безсумнівної сміливки і — поруч, поруч з тим! — жінки неправдоподібно практичної, прозаїчної, людини вже припнутої, радше пришвартованої до будня, до безвихідного.

Ліда сподівалася повернутися до бабусі, Алісси Оттвіни, з Віктором, удвох. Дівчина сама підсівала, плекала грядки своїх власних сумнівів цілу осінь і половину зими. Та напередодні Нового року скосила їх раптом і витоптала до тла, добилася відрядження до Штутцена й написала Вікторові, що тепер уже зустрічі немає куди відкладати, що на цей раз вона приїде цілком напевне.

Митарства в дорозі ні разу не злякали дівчину. Надто потряс її образ Німеччини: попелище! Такі дорогі руйни догоряли, мов жужелиця. Три ночі заграви колом обступали країну вцілому й кожне місто зокрема. Крім того, три доби у Ліди перед очима простояла бабуся Алісса в хвилину прощання посеред кімнати: сперта на паличку-закарлюку, з грамофоном у вусі. Та сплотніла до невпізнання й трухлява. Сорок — температура її риженьких очей, а губи мертві. Поверх білої блюзи в дрібненьких медалях — чорних? темносиних? — одягнуто Лідину кофту, водянисто-синю, з сірими гудзиками на відльоті й обтіганими петельками, з дірками під пахвами.

Ліда! Ліда в Штутцені! А козак-ярига не ворухнувся. «Оптична наочність» факту сливе доценту звуглила першу мить зустрічі. Та в наступний мент прорості ідей, не лише почувань, зазеленіли, нива за нивою, аж під обрій. Ніби стручки тюльпанів, ніби голляндські польдери. Налиті світлозеленим соком прикорні, розгалужені стовбурці з багрянцем у жабрах.

Відразу розгорілося передчуття найчудесніших здійсень. Слідом за ним упали в очі дуже чіткі помітки розчарувань, навіть передбачення муки.

Два Лідиних портрети відстоялися в пам'яті Віктора майже одноразово. У хвилину їхньої зустрічі. На обох вона в Галоччиному кріслі, у шкіряному, чорному, з бальцем на чотири п'ятих голови. Тільки на першій фотографії вона ніби в фотоательє, перед апаратом: оксамитний бантик уст норовив розв'язатися, плянети з синього топазу й зеленкуватого берилу пірнули під вії й подалися в царство мрій... Одягнута вона була так, як у Грюнберзі: чорний сарафан і жовтими трояндами обсипана літня блуза.

На другій знятці була інша Ліда, щоправда, теж добре знайома. Тут у неї рішуче заломані губи й напнуті ніздрі, вирвані з життєвої орбіти й затиснуті в лещата очі, спаралізовані щелепи й шия. Ясно було, що їй однаково, чи гарна білява голова на тлі чорного фотеля, чи друг пригадає надвислянські луки й ліси в червоне, золоте й бузкове надвечір'я. Сам Віктор байдужий їй у цю мить, хоч весь злам настрою спричинила поява його. Такий біль, такий розпач!

Цілу мить, до смішного довго, Ліда не розуміла, ні що вона кляла в цю хвилину саму себе і весь світ, що вона злякалася мандрівки під бомбами й розлуки з бабусею, ні що вона так же швидко відійде, несподівано охмолостається й забуде враз про свої грозові почування, про скрутний момент довгожданої зустрічі з коханим.

А Віктор здібний був лише вибачити Лідине остовпіння, але забути її, в серці, відвертання — в жодному разі. Ніколи.

Крім того, Льорелай відрізала свої коси. А з золота сплетений кошик на потилиці доречно видовжував її обличчя і взагалі надавав трішки широкуватій голові не так тяжкості, як елегантності, навіть расовості. Підстрижена під хлопчика, вона зразу погрубіла й опростилася. Розрісся її білий ніс. Виявило свою чоловічу природу надто могутнє, спадисте, з добре помітним дашком над бровами, чоло. За надто довгу дорогу від Райну до Саксонії проділ посеред двох крил її зачіски надто перекосився. Помітно зляглося помиршавіле й поріділе волосся.

Ліду підмінено! Невже рясні потоки золота на спину, наївна райдужність настрою, виглядання дещо припізненого щастя назавжди потонули в минуле? У Грюнберзі — тільки півроку тому! — Лідине нехтування дійсного стану речей

ще радувало, не лише дивувало Віктора. Невже вона, напівнімкеня, вже свідомо готувалася до зустрічі з Червоною армією і сподівалася разом з бабусею повернутися до Києва, на Україну?!

Ліда, видно було, осіла нижче від води, тихішою стала від трави. Добротність і бадьорість німецької *Fräulein* не змінилася вже через вінець. Київська дівчина, остівка вона, воєнного часу і — виросла на бабусиних руках — сирота.

Єдина мрія турбувала дівчину — про сім'ю, про міщанське щастя.

Недосяжним здавалося їй звичайне животіння на київській околиці або й посеред закордонних смітників.

Головне — жити. Головне — не залишитися самотньою.

Перша мить зустрічі вдалася безпотрібно тяжкою, надто багатозначною. Зате кілька наступних хвилин промайнули конторою подібно до блискавок. Ліда примусила замурзаного робота поцілуватися. Льока намагався зручно підставити їй свою заклеєну щоку. А присутні зчинили галас. Від сміху Галочка так зігнулася, наче ховала голову під лутку, під вікно.

Потім Ліда й Льока провели Віктора до глинища. Навіть зійшли в проруб по щаблях колії. На півгодини працю негайно припинено. Лише трьох Вільгельмів обминув свіжий порив настрою. Та ще Віктор, обпершися спиною на глиняну стіну ями, мовчки підсумовував своє багатство: відчуття, спостереження.

Дійсно, людська маса легко й бездумно відколочила його від Ліди, єдино потрібної чи єдино цікавої особи в дану мить, і поволі виштовхнули його в сніг. Звичайно, так само, як вода корок або непотріб найлегшої ваги.

І сам відсторонюючися, Віктор устиг запримітити, як дядьки ручкалися з Лідою, як рвонувся до неї Герман. Анатолій, уже в Кам'янці Подільському безнадійно захоханий у дівчину, витер губи рукавом пальта, зняв капелюха з лисої голови й щойно тоді несподівано манірно приложився. Та зворушений до нестями, раптом припав, не соромлячись уже сліз, до її рук.

А здалека Віктор узрів чисто сільську сценку: пані Андрущенко, в матер'яному платтячку з коротким рукавом, накинула на голову хустку й злетіла в глинище. Ладна була розігнати нероб, щоб самій наговоритися з Лідою. І щоб запросити гостю на вечерю. У той час виривався з натовпу й підійшов до Віктора трохи розчулений і надзвичайно спантеличений пан Сюсюкевич. Його задача практично невірешенна:

— Набиратимуть робітників на Райн? І що ж його робити? Триматися вас чи їхати з Лідою?!

Додому, в готель «Золота корона», Віктор повернувся з роботи через три години. Надто вже довго човгав дерев'яками. А надворі помітно насупилося й спішно потемніло. По-

серед дороги пішов густий і лапатий сніг. П'яти-шостилітня дівчинка у червоних рейтузах, у чорній шапочці з синьою биндою, так тягла своє цуценятко за шнур, так умовляла його не чіплятися на перехожих, а швидше підбігти до парадних дверей триповерхової кам'яниці, так потім неоковирно взяла його на руки й так цілувала халамидника в палець. На диво безпотрібною й жорстокою здалася раптом Вікторові цілком безпотрібна дорослість.

Яшкo спостерігав манюсінку дівчинку з слізьми на очах. Справжня дорослість була йому теж і чужа і навіть гидка. Суцільна плутанина потреб і завдань при юнацькій невизрілості характеру й розуму!

16

Боже, Боже! Ніби сто років тому... Зустріч з Віктором Лисенком і з Шарльоттою Дітц на Турецькому мосту в Кам'янці Подільському так обрадувала тоді обох їх, Анатолія й Ліду. Потім оглянуто було разом, мов би підсушену, фортецю й місцеву дивовижу — костюл під мінеретом. Десять хвилин гостювали в ксьондза.

Обрадували? Тільки з першого дня, з першого погляду по-різному?!

Лідине зацікавлення Віктором, її новим співробітником, не збентежило Анатолія: він не наїжився, не спалахнув. Навпаки! Можливий роман Лідин з Віктором ніби касував її ледь приховану відмову, дарував нещасливому час і надію, відкладав розрив. А поява Лютти на їхньому видноколі чудово перетасувала карти занадто багатого й багатозначного дня, неждано-негадано зняла страшну пожежу цілком зрозумілих пристрастей, чудернацьких забобонів і короткозорих претенсій.

Подія, вцілому, еднала Ліду з Анатолієм, не лише розводила. Їм страшенно захотілося побути насамоті й вибалакатися.

Обіцянкою щастя здався Анатолію ранок над Смотричем. І хоч він твердо-натвердо вирішив стерпіти Лідині уникання, пручання й відмови, її намагання тримати лисого інженера в запасі чи в ролі вірного приятеля й земляка, — раптом освідчився в коханні й запропонував дівчині руку й серце, — шлюб.

— Ну, який ти в мене! У такий час! Посеред дороги! — і Ліда взяла його під руку, чмокнула в щоку.

Це вже добре. Анатолій, фактично, тільки й просив її не позбавляти його надії. Так було їм обом краще... Адже Ліда розумниця, Ліда практична. Її докази непереможні. А ніжність її — це «ти в мене!» — навпрост застрягли в вухах закоханого. Вони йшли по Шевченківській вулиці, понад парком, біля театру. Ранок був ще бадьорий, в хащах на-

віть холодний. Бризки дня зливалися в соняшні галявини. Жмурилося біле місто, Новий Плян.

Обіднянкою чистого щастя був і день. У лісопарку над Смотричем, у пожовклому, отаборилося літо. Так вабила безконечність затушкованих олівцями алеї уздовж міста, поперечні алеї — близькістю мети: вирубана в граніті долина олив'яної річки і — під Турецьку фортецю — недогарок міста в старезному свічнику.

В Анатолія до вечора паморочилася голова й колом розпливалися й мінилися сліпучі почуття. Та з миттю оп'яніння межував страх. Дійсно, в головах у Ліди й Анатолія, під парасолькою над стовбурами схрещених дубів, у підліску, виросла кучугура рожевого й золотого листа. В ногах зіяла прірва, розрісся бур'ян.

Анатолій, переляканий, лежав у Ліди за спиною й спостерігав, як вона застібала бюстгальтер. Дівчина, рада вже обвинуватити інженера в усіх смертних гріхах, збентежена й здивована, надзвичайно уважно склала й заховала в ридикюль свої панталони, чорне тріко. Її душу лоскотали два образливі для неї почуття: от тепер він став їй гидким! от тепер вона примушена буде хапатися за нього!

Неприсмно було переступати поріг виключно німцями заселеного бльоку на парадній вулиці й Лідиної кімнати з двома вікнами на молодий парк у долині, розлогій і звігнутій посередині. Бабуся, не кажучи й слова, визвірилася на лисоголового гостя не найпершої молодости. Як Алісса Оттвіна нащорошила! Як оцирилася їжаком. Навіщо внучка знається з таким дядьком, мужиком? Така наївна, значить? Чи дурна? Та це ж інженер з свинопасів, з неможливіків. Дивись, не здогадалася навіть подумати про німця, про Німеччину!

Ліда подавала обід. Бабуся горіла. Її мучили різні підозри. Боялася й глянути на гостя й онуку.

Увечорі Ліда провела Анатолія аж під вікна його мазанки, аж до залізничної станції. На прощання, вперше так самозрозуміло, поцілувала в губи. А він, теж уперше, навіть не запропонував повернутися з нею в центр міста, подруге, радий був якнайшвидше залишитися насамоті. У нього виринула думка про можливість, за певних умов, утікання від коханої. Так, на свій лад, дивно коханої. Крім того, самому вже ясно стало, Анатолій заздрив Вікторові Лисенку. З численних приводів. Починаючи від молодости й зовнішности, вітрила чорної чуприни до німецької мови... Та найнеймовірніше: він лобувався в душі, ніби геніальним твором мистецтва, іноземкою, Льоттою Дітц! Так, правда, Ліда опинилася в тіні!

А над обома почуттями, глибоким до Ліди й надто ще свіжим до Льотти, панував страх. За власну шкіру. Такий всеосаяжний і такий дрібний, такий невимовний і такий, та-

кий принизливий. Це почуття, ніде правди діти, меншевартності, особистої й національної.

Глузд і сумління на цілу ніч повстали проти власних поступувань і потаємних жадань останніх тижнів. Анатолій сам себе не впізнавав. Чи, власне, нарешті познайомився з самим собою?! Але невимовно гидким виринув посеред ночі також образ його Ліди... Її простоту нарід він грубістю, її шаленість — похиттю.

Він розпізнав у Ліді зненависть до іноземки, до заводника в спідниці. Але побачив також, як дівчина солодко підлещувалася до німкені, за будь-яку ціну намагалася заглянути в «хату» цілком свіжої людини. Вона — чому ж тут дивуватися? — з багатьох приводів заздрила чужинці.

Інженер схильний був до креслення. Не про нього такі витійкувати розписи вкрай розгубленої, засмиканої душі. Хоч сам він, під тиском тих же надзвичайних обставин, розчавнувся від вершка попід корень. І дуже часто почав здогадуватися, в якій велетенській мірі бракувало йому звичайного виховання й природно скристалізованого характеру, нормальної освіти й елементарної культури. Самого лякала ціліність власного розуму!

Тричі перемучившись і тричі заспокоївшись, Анатолій одну мить раптом розумів таємничий спід Лідиною душі. Розумів у той мент, що в нього звичайно дещо інша конфігурація нахилів і властивостей характеру, проте в основному, майже все і фронтом, фронтом — спільне в них. Що ягоди вони одного поля. Та просвіт зразу й гас. Руки губили берег, пам'ять випускала здобич з пащі напризволяще. Все залишалося на своїх місцях, по-старому.

У Грюнберг Анатолій прибув з Лідиним транспортом. Але по дорозі розпрощався з коханням. Від нього залишився сморід: багно!

Навіть у Відні й Мюнхені, не лише в Румунії й Угорщині, інженер дивно відмахувався від людей. І цілковито розгубився. Навіть не збирався трохи кумекати, не здатний був уторопати мову чужинців. А Ліда навчилася кричати на нього: «Турок! Турок!»

Анатолій, власне кажучи, зрадив, що Ліда з Алісою Отгівною, кульгавою відьмою, поселилися в готелі, а він, звичайно, потрапив у робітничий гуртожиток у лісі, над Вислою. Ще дужче — коли, слідом за їхнім транспортом, до Грюнберга прибув Віктор Лисенко зі своїми вагонами. Тепер вчасно було раз і назавжди забути про щоденне самоприниження й щоденне пристосовництво до дівчини-красуні й до баби-потвори.

Анатолій схаменувся. Мариво про родинне щастя з Лідєю безслідно погасло. Залишилася виключно згадка про власне безголів'я, про бездумне ризикування своїм життям заради любови, про неугавне кльовання й копірсання завзятої бестії.

Анатолій відступив дівчину Вікторові мовчки й охоче. Без жалю і без злорадної втіхи. Проте в Ляйпціг, згодом у Штутцен, він виїхав у найперший набір будівельних робітників і добровільно.

І раптом грім серед ясного неба: Ліда в Штутцені, Ліда зайшла в глинище...

Довго Анатолія мало цікавив перебіг Лідиного роману з Віктором. Йому тяжко було щиро бажати їм щастя. Проте невдача в їхньому коханні й житті не могла його порадувати. Вікторова розлука з Лідою й переїзд Лисенків до Саксонії по-братерському нашорошили Анатолія. Найперше він злякався за майбутнє дівчини. Згодом, і дуже поволі, прояснилися нові копії його старих плянів.

Сьогодні мозок зразу знепритомнів. Анатолій ледве встиг прислухатися до свого серця. Тепер уже ніхто не в змозі йому допомогти! Фантазія запаморочила, забила його глузд і розсипалася по світу разками таємничого намиста, пішла довкола бідного чоловіка скоком-боком і навприсядки, гопаком.

Боже, Боже! Анатолій правду казав Германові й Сюсюкевичеві, що так спішно збирається в ресторан на пиво. Він і себе самого запевняв, що намірюється добре перепочити в ліжку, хоч насправді поспішав на побачення з Лідою. Почуття було, наче миття, гоління й переодягання продовжувалося вже в нього три доби. Та нарешті настав рішучий мент — Анатолій рвонувся на сходи й злетів з п'ятого поверхну «Золотої корони» на другий... По дорозі пригадав, що він не напрошуватиметься в гості до Лисенків і перший не шукатиме зустрічі з Лідою й ніколи в житті не нагадає їй Кам'яця, минулого.

На другому поверсі магній свідомості спалахнув біблейським стовпом і враз до тла згас: Анатолій цілком спокійно звернув у коридор і постукав у найближчі двері. Чи не смішно було уникати зустрічі з Лідою? Навіть: не образливо? А чому не розпитати про самопочуття й настрої фактично розумної й аж занадто твердої та прямолінійної Аліси Оттівни? Нарешті, в Гогенгаймі працювала сотня його земляків і з десятків його друзів!

Лисенки й Ліда пили чай. Електрична лямпочка з-під стелі на всі боки розганяла тіні з облич людей, молодих і підстаркуватих, і речей, майже цілком свіжих і допотопних.

Анатолій зняв капелюха в комірчині біля дверей, глянув на цю «Тайну вечерю» і раптом, щасливий, пустив сльозу.

Уночі, напередодні Лідиного приїзду до Штутцена, Віктор з пам'яті занотував у щоденнику: «Андре Жід: Сім'ї, я вас ненавиджу!» — І заснув. А мав на увазі пожартувати, один рядок, і зафіксувати свої багатокутні незгоди й протести, цілком на євангельський кшталт. Великі розумники,

часто його улюбленці, обдаровують кубла своїх ближніх патологічною озлістю, проте, зубасті птеродактилі й гарпії до одуру носяться зі своїми писаннями, мистецтвом і зі світом уцілому, освідчуються в любові до — як би, де б його хоч крізь щілинку взріти?! — людства. З великої літери: Людства!

Віктор, поруч Яшка, довго човгав після роботи додому. Нагода була наловити безмір сніжинок і, разом з тим, цілком довільно насолодитися запевненим уже побаченням з Лідою, сміливкою. До речі, «небоян» слово живе, з народних уст чи викопане з надр словника або неологізм?! Потім, під чуприною, мов під стріхою, гніздилося запитання: чому це він не натякнув дівчині на марноту її сподівань? А незалежно від усього цього, і наче збоку, його супроводжував і надив твердий намір учитися й навчитися, принаймні, тренувати себе до втоми, запаморочення й нестями, — до можливої досконалости вимальовувати й навіть споряджати рамцями картини як радісно-сумних у такий час зустрічей з друзями й земляками, так і до неминучих проводів і — не за горами! не за горами! — до власного від'їзду.

Міра, міра всьому! Сьогодні треба стримати шалену радість і також правомірний сум, дуже підмішаний, ніде правди діти, докором сумління. У «Золотій короні» на нього чекає Ліда. Їй, безсумнівно, спокою не дає вир ясних і чорних передчувань. Свідомість її дійсного становища не так далеко відлинула, щоб не дориватися на поверхню розуму хоч сплесками турбот або їхньою луною...

Післязавтра — чи коли? — треба буде зібрати всю силу докупи й бад'яро, навіть не підозріваючи про її життєвий страх і про її щойно пошматовану душу, розпрощатися з Лідою на станції. Все пережите, звичайно, похвилинно затишити: спершу проводи, згодом погодинне вживання в розверсту пустелю... Нарешті, двері «Золотої корони» причиняться й за Лисенками. З вантажного вагона нерозбірливі очі наловлять сачок різного непотребу для пам'яті. Люди — чи ж надовго? — повернуться, ще сумні й уже обрадувані затишком, у свої печери на п'ятому поверсі готелю. А Лисенки зі своєю компанією мчатимуть уже світом, шукатимуть дах над головою, новий дім посеред приязної до чужоземців і голодранців, посеред ласкавої країни.

Отже, трапляється на світі тяжезне щастя!

Чи буває воно, справжнє, легковитим, легким?!

І чим за нього, за справжнє, міг Віктор справді заплатити?

Мотто до Вікторового записника — слова Моріса Барреса: «Sentir le plus possible, en s'analysant le plus possible»... Але порівняно з практичним заміром Ліди його увага й зрозуміння здадуться дівчині якщо не блазенством, то наругою. А глісандо його ніжностей, і нарочито простуватих, і надто тонких, його жартів і дотепів, у суті справи, Ліда ні-

коли не любила. Це добро їй безпотрібне. Блискітки дратували її розум і засліплювали очі.

Остівські дерев'яки зчинили півгодинний стукіт і гам на цементових сходах. Примаритися могло побоевище середньовічних лицарів у готелі, їхніх іскрометних мечів і панцирів. Ліда здивувалася: Віктор добрався додому останнім. І в коридорі, привиділося, не йшов, а скрадвся. Невже він щодня так обережно, так соромливо повертався з роботи в ямі? Невже він побоявся вдруге з'явитися перед нею закаляний глиною по вуха й у дерев'яних ланцюгах? Невже він ще й досі не збагнув і не пробачив їй — як би це назвати? — невільного розчарування першою зустріччю, дитячої короткозорости, баришенської потворности, вайлакуватости розуму й дурної примхливости серця?!

«Робоче поле зору» — сімейна вечера в тісному номеркові батьків, довкола шведського столика з ріденьким стовпом пари над тарілкою картоплі, з коробочками португальських сардинок на пощерблених блюдцях, з полумиском у готельній кухні виканюченої «огіркової салати» і щедро накраяної цибулі.

Ліда примушувала себе виявити незадоволення Віктором, гнів. Навіть брови нахмурила, пригасила вогні в очах і надула губи. Та здуріли в цю мить її руки — злетіли на плечі холодного, вже й мокрого, зацьвовжаного ґрунтом і віхолою розкішно оздобленого пальта. Як у Грюнберзі, в лісі, на шлезький кштатл, підігнулися коліна: дівчина повисла на «пам'ятниківові», на «Пушкіну». Через кілька хвилин білява красуна в найпараднішій блузі з її гардероби і в спідниці з чорного атлясу, на широких-широких плічках, заглянула в камеру молодих Лисенків і не застала там замурзаного чорнороба. Перед люстром одягав парадний піджак її грюнберзький Віктор.

Ширококоста й повновида дама лише на половину спроможности втікала від поцілунків і обіймів саксонського нахаби. Дуже страшно було, що відчиняться двері й до кімнати зайде Льока, ще краще — батько або мати! І жаль було щойно напрасованого вбрання й так старанно зачісаного волосся.

Ліда напрочуд боялася, що вона поцілує Віктора й розплачеться. Наперед уже ненавиділа себе, українську квашу. Та в кутку біля трухлявого комодика й заkostenілого стільця з потворно високим бильцем, у плямистому дзеркалі над умивальником блиснула радість. Наче серпанок, райдуга над головами закоханих. І крізь поцілунок прорвався не плач, а сміх.

Ще в Грюнберзі дівчину шалено радувало відчуття, бучний бенкет свідомости, що вона так просто й так щиро подобалася Вікторовому батьку, що її, без зайвих сантиментів, охоче приймала в сім'ю його мати. Відомо було навіть завіщо така прихильність: фізична краса в поєднанні з силою,

прямолинійність і ясність вдачі, практичність. Це робило старих Лисенків їй трішки близькими. Поза тим були вони Ліді байдужими. Мов дійсно свекри. З Льокою вона дружила: дуже вабила його чистота, його доброта. Навпрост вивертала дном догори його дотепність, до пори затаена, зате потім — блискуча, вражаюча, карколомна.

Та, звичайно, батько, мати й брат були додатком до Віктора, її притуги, її судженого.

Розвеселий Льока нарочито підкреслював буденність усіх поставлених гості запитань, усіх її відповідей, щоб довести святковий стіл до гомеричного сміху. Чого варті передбачення й надії земляків з-над Райну чи з Саксонії! Та вони наче й не розлучалися, не роз'їжджалися!

Жорстока правда: навіть у трагічну годину історії людям цілковито вистачало таблиці множення їхніх почувань і їхніх ідей!

Брат глузував не дарма: все сказане за столом нагадувало плин розказаної дорослим дитячої казки. Включно з її традиційною простуватістю й страшнуватою таємничістю. Справді, назверх аж нічого нового в житті остівців як тут, так і там. Жодного просвіту в цікаве. Суцільна, фактично, абракадабра.

Зате очі Вікторові не встигали ні поглинути, ні надпити весняну повіль безсловесного вислову чи вияву людської суті присутніх, їхніх інстинктів і почувань, їхніх, ледь просвітлених свідомістю, мислей та їхніх напоказ виставлених характерів. Цікаво: присутні, як перед світлами кіноапарату, грали свою роль, чи то проявлено було ество кожного з них і духовний стан на сьогоднішній день?!

Рівно навпіл розчахнулася увага й пішла по кімнати в обхват стола.

Віктор тверезо заглядав у своїх співрозмовників і тверезо, не без жаринки в погляді, спостерігав себе самого. Крім того, управлявся немов би за двох — за слухача й горлача, за філософа й бойовика. Жвавість його була рідкісна — земна й небесна одноразово, а проникливість подвійна.

На цю годину Віктор цілковито позбувся «биття вериг». Самому приємна була саме природна лепкість і захаращена в Саксонії молодість духу й тіла. Ніби вперше в житті знайшов він джерело своєї звичайної й одноразово дещо таємничої сили. Ніби вперше в житті зрозумів він свою звабливість. Адже був з нього далеко не одоробло, не вайло, не тухтій, не розтелепень, не товпига. Видно збоку було й самому ясно, що за життя він не зашкарубне, до старости не потьмяніє, не одряхліє, не померхне, не закисне, не осяде.

Оце й був найсправжнісінський чи найхімерніший Льока?! Він сів до столу пліч-о-пліч з Лідєю і дійсно перетворив убогу вечерю на свято зустрічі з Лідєю, з дорогою землячкою. Кожен місяць їхнього сидіння в грюнберзькій конторі «Гросни» за сусідніми столами насправді дорівнював

десятиліттю знайомства. Дівчина ледве встигала відбиватися. Нічого їй не допомагала й підтримка батька, матері.

А Льока, разом з тим, не міг не здогадатися про важливий намір приятельки, як не міг наперед не знати також братового рішення. Віктора дивував і заспокоював Льокин настрій. Адже наймолодший з Лисенків — і найніжніший, і найдобріший, і, головне, найчуйніший.

Значить, брат інстинктивно почував, що в житті їхньому настають такі події, визрівають такі завдання, які цілком перекреслять звичайні людські наміри, унеможливають навіть розмову про шлюб Ліди з Віктором. Тому так запопадливо розмальовував Льока останні хвилини буденного думання гості й сім'ї? Чи це така щирість дитяча й доброта його бездонна?! Це він сміхом скращував подорож дівчини під бомбами від Райну до Ляйпцігу? Топив і гасив у штучному морі гарного настрою клятву крапельку людської трагедії? Так покривав її «видатки», так нагороджував її за героїство? Була це стократна луна на виявлену Лідою приязнь і любов?!

Мати милувалася «хлопським глумом» і сміливістю їй мало знайомої дівчини. Тому Лідин прорив крізь німецькі пожежі збентежив її не менш, ніж захопив. Ні розум, ні уява не допускали наміру землячки в такий час розчакнути їхню родину. Можливим, хоч не вчасним, здавалося їй певне домовлення між Лідою і Віктором. Саме з огляду на події, на передбачення майбутнього життя на чужині.

А Ліда, Ліда знала своє щастя: у відповідальну мить вона переплутувала пристрасне жадання з дійсністю і рвалася на штурм явно неприступної фортеці, вірила, доки горів запал, у перемогу. Живий у душі сумнів вона щоразу вміла збити, наче термометр, до нуля. Згодом, до наступного випадку, все ставало на свої місця саме собою. У цілковитій згоді з «хлопським розумом». Щоправда, з очей, задерев'янілих, незрячих, довго тихцем спливали озера сліз.

Батько твердо знав, що він схильний був від природи надмірно ускладнювати і що надмірно спрощувати. Про Лідин приїзд нічого було йому думати. Бо це, з одного боку, саме життя, хоч з іншого — це наслідок недомислія чи прояв другорядних помислів і, звичайно, щирих почувань. Молодість це надмір сили й потяг до радості.

Тато, як ніхто, смакував вечерю і безсловесно запрошував рідних і гостю-красуню насолоджуватися картоплею і рибою, розмовою і сміхом, а на повітряну тривогу не зважати.

Ліда почувала тверду рівновагу: в неї розквітло серце, на повну міру заярів мозок. А жартома, за колючі язики, вона погрожувала обом братам доброю хлюстю. Зразу після вечері. По черзі, за абеткою.

Вікторові очі милувалися дівчиною. Коротка зачіска, справді, зменшила голову й різко випнула її плекане обличчя,

напнула яблука щік, проявила міць надбрівної дуги й зміцнила ніс. А незмінними були засвічені цікавістю й розумні очі, радий поединку з давнішими товаришами, надзвичайно запопадливий рот.

Поміж чорними плічками сукні вирізнялися лінії закругленої, вже не дівочої, жіночої спини і — теж жіночої вже — шиї. Під час повороту голови на ній творилася, мов від нитки, ніжна складочка.

Поява в дверях Анатолія нікого не здивувала неприємно. Лисина «анфана», дитини, навіть обрадувала присутніх. Зразу інженер здався таким далеким, дійсно наче в перспективі. Та згодом він до тла витолочив попередній настрій, цілковито запанував над принишклим товариством, заступив «сонце».

О десятій годині гостей запрошено до Вікторової й Льокиної кімнати.

О дванадцятій відпросилася на спочинок і Ліда. Захотіла переночувати в старих Лисенків: лячно стало раптом самоти і власного нумера на третьому поверсі. Між іншим, Лялиного.

Потім ліг також Льока. Тільки Віктор здуру ще добру годину простояв з Анатолієм у коридорі, ще палили на сходах «Золотої корони», згадували Кам'янець. І — теж «згадали»? — найближче майбутнє.

17

Дивна, дивна річ. Свідомість чи, схоже було, підсвідомість наснажувала мозок, спонукала пам'ять вилюлювати з поля війни й рятувати від вогняних небес не так великі, як дрібні події і кумедні повтори їх, негайно порівнювати збіг типових і рідкісних обставин, зберігати хоч щіпку, хоч шпарун з портрета найнепримітнішого з сучасників.

Усе це свідомістю чи підсвідомістю так членувалося, так упорядковувалося, ніби матеріал для майбутньої книги про час пекельних пристрастей і надлюдської байдужості, про час просто уросених надій і жорстоких отверезінь. Пам'ять відверто наслідувала зразковий архів, наперед готувалася до зустрічі з мистцем: в його руці тріска, частка, подробиця спалахне над головами призабутих історією постатей немов би світоч і нагадає людям про чортівську механіку давно проминутих днів.

У розпал саксонської осені Віктор був тут, на Ляйпцігському проспекті — шоса на насипі! — з Лялею Сорокіною, над басейном червоно-золотого парку, над абрисом німецького міста, і кряжистого, і гінкого. Зрозуміло, що мурованого, фортечного.

У розпал саксонської зими пліч-о-пліч з ним стояла Ліда Панченко. На тому самому місці. У ту саму пору, пізнім ранком.

Тепер вони повернуться на обід до «Золотої корони». Чи в готелі й на цей раз на бідаків чигає дивовижна вістка, важлива новина?! Тоді на п'ятому поверсі розколихався й завирував довкола власівки, Дори Черепніної, чортівський ярмарок. Що зібгає й перекрутить день тепер?!

Замість розмаю барвистих п'ятериків, клинців і п'ятаків з гривниками у долині ріки й поміж репаними кряжми черепичних дахів, веж і дзвіниць у місті, завії срібного кобальту — рожевий полиск інею на деревах! — укрили землю. Таким білим — і пурпуровим! — був середземноморський вісон античних часів?!

Замість хворовитої, замученої й гидкої Лялі, схильної до самозневаги чи самозабуття, до гістичного захоплення ідейною обною, розумовими обр'яями, ігрищами мислей і просто витівками чудернацьких рядів, під руку взяв Віктора чорний рукав у вовняній рукавичці, норовила прилягти на його плече й спертися на щоку Лідина хустка неймовірно штудерної роботи. Широколиця бльондинка горіла на морозі й обережно пручалася, намагалася перед голови й шию звільнити від надміру тепла й снаги. Зеленкуваті очі киянки не звабила краса саксонського краєвиду: вона до безтями порпалася в корзині з Гогенгайму привезених турбот. Її характерні губи — в сумній задумі, в траурі.

Стожила красуня в полум'ї набридливих сумнівів чи передчувань, одностайних, хоч і неясних. Вона напевне знала, що Віктор або зараз, або ніколи вже не скаже про найголовніше, заради чого вона сюди приїхала. Чи... Що він думає про її вчинок?! Ліда, обачна, боялася прогулянку їхню прогугорити. Не до краси саксонської зими було їй, не до фюерверків дитячої радості й старечих мудростей... Ліда відмовчувалася й чекала, що Віктор схаменеться й раптом запитає її: «Назад, безстрашне мое страшидло, поїдемо вдвох? І будемо тепер нерозлучні до могили?!»

Радість і сльози, руки і губи були в Ліди наготові. Та Віктор, сліпець, зупинився на вершку насипу, зняв руку й тицьнув пальцем край зразково зведеного міста:

— Знаєш, італійці Відродження, зокрема Леонардо да Вінчі й Філярете, плянували вже ідеальні міста! Чи ж дивно, що побудували їх, наприклад, Фройденштадт, німці! Звичайно, німці... Народ-геній — як і сама істина? — завжди назверх такий буденний. Завжди «інший»!

Ліда обережно-обережно зняла голову з Вікторового плеча й приклала чорну рукавичку в рожевих квіточках до нижньої губи. З її зелених очей капнуло на щоки по три білих сльозинки. Сподівана несподіванка, та шморгнула вона по обличчю, мов різка.

— Наш останній вечір у Грюнберзі ти проговорив про Рафаеля. Сьогодні пригадав якогось Філярета!..

Дійсно, щоб легше пережити Лідин від'їзд на Райн і

пильніше розібратися в його причинах також, Віктор, так би мовити, розпускав його в просторі й у часі.

Точно, в той вечір Ліда штучно — чи щиро? — підморожувала душу й відверто показувала свою байдужість до товариша. Навіщо в такому разі зачіпати в розмові особисті справи? А Віктор саме дочитував знайдену в тешенського букініста італійську монографію про Рафаеля. Зразу в книзі він зустрів зауваги про надзвичайну методичність праці й про сам характер — з тих, що розгортається неспішно! — обдарування митця та про культ Рафаеля в Італії. Згодом виявилось, що праця про геніального маляра була далеко понад середній рівень і розкривала вона, в основному, значення творчого доробку генія, як синтези глибоких християнських засад з типовим для Ренесансу гуманізмом і з традиціями античності.

Потім обидві рукавички знялися й сіли на Лідині очі. Дівчина не в силі була стримати ридання. Її сповнило не обурення, ні — горе. Мов сльоза, чисте й незлобиве. Схоже, радше, на відчай, на затемнення душі й розуму.

Віктор прихилив її до себе й зацілював її губи, щоки, вуха, скроні, чоло. Ліда, і гадки не було, не чинила опору.

Віктор від жалю розгорівся, смолоскипом палав над ранковими ще снігами, над парком і містом. Але й вогняні язички не спроможні були ні затьмарити йому зір, ні відігнати, мов голодного вовка, — розум.

Над пожежею стояла холодна синь. Над трагедією і — обопільними! — сльозами було незрушине переконання, зріле рішення. Своя правда прочувалася з ним. І лінії уявно ледь накреслених плянів на ціле життя.

— Навіщо я сюди приїхала?! — і Лідині очі глянули в обличчя приятеля здивовано й запитально. — Якби можна було повернутися до бабусі літаком!..

Віктор ладен був знепритомніти. Жаль з розгону стискав йому серце. Навіки змерзлися щелепи. Зате очі позбулися звичайного в житті накипу чи милої людям полуди: світ раптом набрав справжніх форм і — впорядкований подібно до хірургічного струменту — виблискував хижо й багатозначно. Ліда, наче короткозора, малоццо помічала довкола. Щоб не потовкти собі обличчя об дерево чи п'ятиповерховий хмаросяг, міцно трималася Вікторової руки. Найбільшим її бажанням було — самій, і без «проводів», кинути до залізничної станції й фуркнути звідси найближчим потягом. А принаймні — негайно забрати речі від Лисенків до власної кімнати.

У готелі на збентежених, на знічених, на розсварених без сварки чигала новина, приголомшлива, хоч і давно ждана: ввечорі до Штутцена прибуде транспорт гронберзьких людей... З десятків з них поранені... Щойно тут була Галочка Іконнікова, чекала на Віктора, і плакала, і сердилася. Треба було знайти приміщення для остівців. Герр Зайтц зі

своїм телефоном нічого не роздобув... Усі надії, уповання були тепер на Віктора, на його вигадливість і на його щастя в подібних справах.

Все зразу стало на свої місця згідно з своєю питомою вагою. Віктор за обіднім столом цілком замовк. Але погляди всіх присутніх, як у фокусі, безнастанно схрещувалися на ньому. Кепське діло! Власниця «Золотої корони» рішуче відмовилася від додаткових помилцьців, відмовилася на цю тему говорити, навпрост перелякалася. Карла теж не знала, чим допомогти людям.

Ліда, залишившись з Віктором у «хлопячій» камері насамоті, притулилася до його грудей, так обняла, ніби твердо вирішила нікому в світі ним не поступитися, нікуди не відпускати його й на крок.

— Ти ще сердишся на свою дурку? Візьмеш мене з собою на «передові позиції»?!

— Ні, — була відповідь на перше запитання. — Обов'язково, — на друге.

Через п'ять хвилин вони спішно вийшли з готелю й прошили місто аж до «Гросни». Контора, виявилось, була замкнута. На них чекали в будинку насупроти фірми, в кімнаті золотозубого директора Зайтца.

■

Не ніч над саксонським містом, а Копернікова порожнеча.

Ледь прикрашена синіми вогниками залізнична станція, дерев'яні містки поміж цементовими платформами, старанно наїжджені колії, поіржавіла бляха піддашня й навісу над парадною частиною перону — то лише зазубні на язичку всесвітю, то лише дно притрушеної снігами вселенської пащі.

До полярного околу добре пасували темні постаті, чорні профілі на третій платформі. Всі мешканці «Золотої корони», за винятком, розуміється, литовської пари, всі остівці, висипали на зустріч своїх рідних і земляків. Директор Зайтц весь час до прибуття потягу о дев'ятій проговорив зі знайомим залізничником на конторі, біля п'ятірки металевих турнікетів. Довго поруч нього нудьгувала Галочка Іконнікова, та, нарешті, здивована такою наскрізною байдужістю, також його дитячим просвітленням, розгнівалася й пішла до Лисенкового гурту. Тут, не зважаючи на материнні заборони й погрози, припросла до Віктора й Ліди, одягнута в кролячу козушинку, Червона Шапочка, Неля Цапліс. Безнастанно сюди підбігав Яшко Андрущенко. Звідси виглядали на потяг Никандр Овер'янович і Людмила Валеріянівна Сюсюкевичі.

Останніми вийшли на перон — драбчастий віз на двох колесах вони кинули дишлем у сніг — рукавий Герман у старій шкурятянці та «Архимандрит», оклецькуватий, оцупкуватий Василь Кривуля у короткій ватянці. Саме їм під носа подали потяг. На них, залишивши дружину з братом Мико-

лою, плигнув зі східців Роман Ващенко. На них, дійсно, сунула половина новоприбульців. З другого кінця вагону обіймали й обцілювали земляків Яшко та Марфа Андрущенки. Згодом Ліда кинулася на передні двері, а Сюзюкевичі на задні.

Багато довжелезних хвилин Лисенки простояли вчотирьох, спостерігаючи бездумний, у першу мить щирий захват людей, прислухаючися до гвалту посеред зимової ночі. Коли потяг спроквола рушив на Дрезден і щез неправдоподібно швидко в імлі, від Лисенків вирвалася й Неля. Їй набридло тихцем воювати з Льокою, захищати білий помпончик на червоній шапочці і лише здалеку поглядати на отаку подію, на ще в житті не бачену метушню на пероні.

Лисенки стояли вчотирьох і милувалися напрочуд живою картиною Ієроніма Босха. Синє небо, дійсно, великого кольориста. Біле поле зразу за станцією. І крицеві полиски рейок під ногами чорних дивовиж.

Одинаки й гурти людей: вузлуваті й одубілі, зі склепленими очима й одутлі, байдужі храпії й напружені, як тятива, обмоклі кури й шуліки, невмивані й заламорочені мармизи, зшуглені й полинялі мученики, вишкірені ненависники, нікчемні сисунці, невігласи, в ковдри обмотані немовлята, люди в розквіті сил, юнаки і стареча. Теж Босх.

Малярство це? Горельєф, скульптура?!

Що за окаянне життя? Що за типи?!

На мить Віктор сам повірив, що він, як висловився Блок, «в упорной думе сердцем беден». Не Босх цей «живий краєвид», а, звичайно, Пінські болота, — непрохідна драговина найпримітивніших, але загонистих непорозумінь і таких же задрощів, сліпої злости й відповідних порухунків. І він у трясовині, в банні по вуха!

Лисенки, мов заворожені, мов перелякані, стояли неподалік містка поміж асфальтовими стрічками плятформ, перонів. Повінь знайомих постатей і облич досягла їх дуже швидко.

Немов облечений чи ошпарений, кинувся на них чорноокий Роман Ващенко, столяр. Дружину свою він залишив на поталу, зате дослівно за руку приволік, бо той, ясноволосий і червонощокий телепень, чинив опір, опинався, років на п'ятнадцять молодшого брата Миколу. Молодик взагалі ніяків серед мало знайомих людей та ще ніяк не міг оговтатися на твердій землі, посеред нічного ярмарку під Ляйпцігом.

— Ну, як же ви тут поживаєте? — запитався Роман Лисенків і, не слухаючи відповіді, звернувся безпосередньо до Віктора: — Як же воно жисть-жерстянка?.. Даєте чосу дівчатам?.. А, дивись, брате, як наші, холера б їх узяла, пруть! Ми оце добрелися до вас, а воно саме час і тут п'ятки мастити?! А куди тепер?!

Романа, найвідомішого на «Гросні» балакуна, просто грудьми й плечем відтіснив, майже що відгорнув, Федор-

ченко, найбільший на фірмі нахаба й хам. А обабіч роз'юшеного лева, озутого в білі валянки, одягнутого в короткий кожух і хутряну шапку-вушанку, щасливо посміхалася його родина, кругленька дружина, гірка хусток у чоботях, донька, гінка, навіть потворно довга й довгов'язя Віра. Літня жінка, як у Кам'янці Подільському й у Перемишлі, як у Грюнберзі, ладна була посміятися, наділена була нестримним гумором і невгамовною глузливістю. Дівчина, без натяку на груди, без сідниць, і тут, посеред Саксонії, і зараз, після доріг і дороги, на порозі ще одного міста, напередодні кінця війни, задьористо посміхалася. У тернинах її очей, незлих і розумних, гралися кумедні чортенята.

Без слів, без пояснень ясно було, що обидві вони давно вже звикли до батькових витребеньок і тому з ним ніколи не сперечалися, хоч їм осточортіла, остогидла його нахабна задерикуватість і нестерпним часом ставало його людожерство.

Федорченко простягнув дерев'яну лапу старим Лисенкам і, зовсім нашвидку, Льоці, а перед Віктором випростався на весь зріст і намірився схопити недовченого студента за петельки або оперіцяти кулаком у груди, в обличчя. Спробував поглядом пропекти молодого Лисенка й засвідчити отаким чином своє презирство.

— Ми оце два тижні чепіли у скотячих вагонах, людському тільки й під'їхали оце з Ляйпцігу, а ви, кажуть люди, приготували для нас, як на сміх, стайню!.. Для себе, чую, роздобули аж дві кімнати в готелі... В одну мить знайшлося по кімнаті в готелі й росіянам Петрову та Іконнікову! Тепер скажіть мені, що ви українець, патріота!..

Федорченко розреготався. У сміху його вчувалося й нотки божевільного болю, розпачу, плачу. Вікторові жаль стало... Нелюда? Чи людини звичайнісінької або й хворобливо тонкошкурої?

Віктор не став доповідати Федорченку про становище з мешканнями у переповненому біженцями Штутцені, про грандіозний, як півміста, табір остівців, про свою з Лідією біганину містом ось ледве не до дев'ятої години.

А роздобуто було — як знахідка обрадувала Золотозуба! — горище над опустілою у війну стайнею. Не міг же він зрадити йому таємницю: «Гросна» прагнула знайти своїм остівцям не лише гуртожитки, а й працю на різних фірмах... Вона не хотіла передати своїх робітників у табір на загальних засадах, а радше позичити їх.

— Цими днями воно трохи проясниться все, пане Федорченку. Все поволі стане на свої місця. Коли б не гірше! — наприкінці пожартував Віктор. За цей час Лисенків з усіх боків обступили давні знайомі: біловолосий і білоокий «володар кріпацьких душ», бригадир Сонов з риженькою дружиною-підлабузою, нерозливна Вірина подруга Зоя з родиною і Луценко, земляк серед земляків, майже що сусіди пол-

тавські, — закладкий козарлюга, червоноволий і пишновусий Прокіп Леонтьович, з заkostenілою синню надто маюносінських і надто глибоких очей, дружина його, захована, на бухарський лад, під горою добра — одежина на одежині, хустка на хустці, й Леся, від ранку до ночі усміхнена й бадьора дівчина, донька. Прокіп Леонтьович, рибалка, мисливець і непоправний оптиміст, серйозно каркав у найзліщу годину: «Коли б не гірше!»

— Щождо кімнат у готелі, — докінчив Віктор, — то це звичайне діло: так, як і кожна людина, я не ворог собі. А Петров, не забувайте, директор фабрики й інженер. Іконніков — наш лікар. Якому ж ідіотові потрібні в такому випадкові пояснення альбо коментарі?!

Люди напрочуд весело засміялися. У розмову втрутився Прокіп Леонтьович:

— А ми наздогнали вас порожняком, — і козак уміло, коротким порухом руки й указівного пальця розправив вуса. — Вагон з речами потрапив під бомбу... У ньому їхала моя скриня тютюну найпершого гатунку й скриня сала!..

Вітаючися, нарешті, з Віктором, старий запитав:

— Чи ж устигнемо хоч пересапнути? Поїхали б з вами разом, зовсім би інше діло було!

З Лисенками саме порівнялися герр Зайтц, з нерозлучним костурцем у шкіряній рукавичці, налита снагою, навпрост буйною, полум'яною свіжістю Галочка, поруч неї шкутильгала, ледь торкалася землі, її мати, напівпритомна, з простреленим плечем, нарешті лікар Іконніков, сивий і немощний дідусь з щелепами старого-старого бульдога, з непомірними плечима, з тяжезним, не під силу вже, панцером грудей. За ним слідом підійшла шерогою трійка Петрових.

Віктор штовхнув Льюку під бік і сам весело засміявся. Кладезь премудрости, а не — росіянин серед росіян! — «український директор Гросни»!.. Причепив до своїх чемоданів по дві пари дрібносінських коліщат, надів оброті — і вантаж, аж раденький, так охоче біг поперед своїх власників пероном і дерев'яними містками, охоче перескакував пороги й забігав на хідники й брук німецьких вулиць. Тільки злегка доводилося їх направляти й тусати час від часу ногою й коліном. Винахід, воістину, планетарного значення!

Біля Лисенків залишилися тільки Сюсюкевичі. Решта людей напросто відлинула, збилася на міжперонних містках, пробилася в чертоги станції, заглянула на міську площу. Затемнені будівлі над кварталом припудреного сніжком бруку.

Друга хвиля Лисенків заплеснула. Відразу схрестилося безліч старих і новонароджених почувань, докупи сплелось декілька розмов.

Зайтц, у всіх життєвих перипетіях легкий, майже дійсно ажурний, хоч і не без «повітряних провалів», сьогодні чітко відчував Галоччину вдачу й бажання, теж її, віддячитися Вікторові за влаштування Іконнікових у «Золотий ко-

роні». Директор змалку, отже інстинктивно, берігся, уникав тяжких дум і вражень, а радісним і мінливим охоче вилітав назустріч. Сьогодні ж його настрої піднесені: все обійшлося так чудово, краще навіть, ніж він гадав і казав.

Це Віктор здогадався, що в коридорі на п'ятому, як і на кожному поверсі потелю було дві заставлених меблями камери... І він узявся умовити власницю «Золотої корони», звільнив директора від неприємних переговорів. Це він, в асисті Ліди й Галочки, з'явився до Карли з подарунками від фірми, з важезним пакетом цукру, з батареями пляшок — вино, соки... Згодом вони гуртом умовили невблаганну матусю.

Від радості Галочка ладна була сплигнути з дзвіниці: їй страшенно не хотілося брати у свій дім батьків. Золотозубові море було по коліна, а їй — ніяково. Гидкий носоріг ані разу серйозно не задумався над становищем дівчини: не міг задрати голови в небо, стерігся забивання голови дурницями й забобонами.

Галочка залишилася з Льокою в готелі орудувати переселенням заслужених меблів на піддашся й устаткуванням мешкань для своїх найрідніших і для Петрових. Віктор і Ліда ринулися в місто, найперше в почекальню лікаря Отто Біркендорфа. З будь-якою халепою він просив звертатися безпосередньо до нього.

Від доктора вийшли вони з двома листами в кишені.

Через півгодини Віктор уже телефонував директору Зайтцу й запропонував йому оглянути горище над порожньою вже з рік стайнею. Золотозуб сприйняв новину... як жарт! І, звичайно, заочно погодився на підписання копійкової угоди, на запропоновані фірмі умови.

До прибуття транспорту в Штутцен, половина приміщення була вже звільнена від спресованої соломи, — важкі паки її постягувано дротом, й освітлено.

Другий лист Біркендорфа вдався менше щасливим. Справа з килимарською фабрикою була надто делікатною й складною. Її директор уже давно Зайтцові відмовив, бо не схильний був ні позичати остівців у «Гросні», ні наймати їй гуртожиток. А потрібний у даному разі замісник його був у відрадженті. Повороту його не треба було сподіватися раніше, ніж насамкінець тижня, наступного!

Щоправда, Віктор і Ліда розшукали й нахабним чином, ніким не прошені, без супроводу, оглянули напівпорожній притулок килимарів-чужинців. Розташований він над Ляйпцігським шляхом, ззаду кіна, два кроки від центральної площі, два кроки від парку. Та — страшний. Такий темний, такий приземкуватий. Стіни запліснявілі: зелені шпалери! Зелені з чорним. Крізь брудні розколини проступає волога.

Петро Петрович Петров зняв капелюха й розкланявся, привітався з усіма Лисенками й Сюсюкевичами разом і по

черзі. З Віктором — його манера? його споконвічна потреба? — не без вірнопідданства, не без підлабузництва. Перед Віктором!.. Чи це не вияв безмірної втоми й життєвого страху? Чи це вдячність просто за щіпку уваги, за подарований йому раптом перепочинок?

Мадам Петрова, досхочу намучена, здавна перелякана, соромилася ніби себе самої, ніби намагалася, вітаючись, не виглянути, мов з вікна, з себе. В її караїмських очах нагромадилися крижинки сліз. Але на щоки прокрадалися вони обережно, сливе непомітно.

Марія — справжня несподіванка! — чмокнула в щоку кожного з старих Лисенків. А до Віктора й до Льоки припала по-родинному, немов би сестра по таких мандрах, до братів. І в губи поцілувала кожного міцно-міцно.

— Все семь казней египетских! — підсумував усе в першу хвилину сказане-несказане «український директор». — А ви, повірте мені, — курортники. Дослівно й точно, — і Петро Петрович стримано привітався з Никандром Овер'яновичем, теж інженером і чорноробом, і Людмилою Валеріянівною. Цілком приязно, проте вже по-директорському.

■

На станції, в залі для пасажирів, по коридорах, і на «Гросні», в непомірно тісній їдальні, в присадкуватому барачку Марфи Андрущенкової, смішними здавалися Вікторові гурти заплаканих — бо й щасливих одноразово? — облич.

Зате вони, точно в північ, остовпіли на порозі — дослівно стайні. Жах розмалював обличчя в одну мить.

Люди підходили й підходили, переступали через поріг, вносили свої пожитки, картонові чемодани й саморобні скриньки, оклунки...

Не знайшлося нікого, здатного над таким жартом посміятися. Ніхто такого мешкання не спроможний був навіть уявити.

Люди зніяковіли й замовкли. Ні один чобіт не поцікавився грубезними дошками східців на освітлене Віктором горище.

Господарі, Віктор, Ліда та Льока, теж не наважувалися й на слово. Навіть поясненнями страшно було проколоти цю мовчанку, повалити це остовпіння набік.

Не були це, як у сонеті М. Рильського, «... голови старі, на голови Богів у правім гніві схожі». Це бухикали діти, дорослі й дідусі та бабусі. Бухикали, так би мовити, мовчки. Бухикали, радше зражені, заманені на край братської могили, на розстріл, під цівки кулеметів, перед каральний загін.

— Довго їхали, та, слава Богу, приїхали! — стиха обізвася Федорченко.

А через п'ять хвилин Віктор, Ліда й Льока опинилися посеред заколоту.

Федорченко зажадав, щоб сюди негайно з'явився герр Зайтц, кричав, що він піде на смерть, але зверне в'язи Золотозубові й угробить Віктора, німецького прихвосня. Мимоволі хвилювала новоприбульців загадкова мовчанка штутценських старожилів: Анатолій і Герман, Василь Кривуля й Галайда та Яшко Андрущенко колом стали біля Лисенків і Ліди. Вони нікого не умовляли тимчасово залишитися тут і не противилися загальній вимозі — відвести людей назад на «Гросну», в тісну, як вагон, проте теплу їдальню в садку поміж горами мерзлого щирцю, над ямою.

Біла земля в цю ясну ніч здавалася дном світової безодні. По ньому, обминаючи безліч кам'яних кварталів, спроквола пробиралася на шосу на Дрезден валка темних постаей, безнастанно комизився їхній триклятий возик на двох непомірно високих колесах.

Пізно вночі, о другій, Віктор з компанією повернувся до готелю. Безцеремонно розбуджена ватагою, заспана Карла не встигла замкнути парадні двері «Золотої корони», як повсюдно загули сирени. В коридорі на другому поверсі Ліда, на прощання, поцілувала Льоку, а з Віктором ще говорила-говорила. Довго-довго. Сказала, що вона аж тепер, сьогодні, збагнула конечність Вікторової опіки над їхніми земляками й родиною, що таки працювати або й просто бути поблизу нього — радість для неї, що вона переборола вже обурення в собі й не може ні на кого сердитися, що ночувати залишиться в Лисенків.

В темному коридорі Ліда востаннє обняла Віктора й, уже зовсім сонна та знеможена, здивувалася:

— Отже герр Зайтц таки байдужий до долі наших людей!

— Отже, Рижіку, лише нам потрібні наші люди!

Таким чином підтвердив і узагальнив Лїдину думку Віктор.

Закінчення в наст. числі

Поет при імператорському дворі

Збігнев Герберт

З польської переклав Вольфрам Бургардт

Збігнев Герберт, народжений 1924 року, — один із чільних поетів сучасної Польщі. Катастрофа другої світової війни, особиста участь у підпіллі та гіркий досвід сталінської доби знайшли свій відбиток у його творчості, яка стилістично вписується в загальну лінію розвитку від «Другого авангарду» тридцятих років до молодшої поезії наших днів. Перед обличчям історичних жахів Герберт дає зойкові колючого М'арсія перевагу над «чистою» поезією олімпійця Аполлона. Та, не зважаючи на цю теоретичну позицію, у власній поетичній практиці Герберт при всій своїй ангажованості затримує дуже свідомий мистецький дистанс: він дивиться на сучасне крізь призму історичних аналогій і таким чином знаходить позірний сенс в історичному абсурді. Недомовлена, формально аскетична та інтелектуально насичена поезія Герберта з її іронічною перспективою — далека від будь-якого зойку.

БІЛЯ ВОРИТ ДОЛИНИ

Після дощу зірок
на лузі попелу
зібралися всі під вартою ангелів

із зацілілого пагорба
можна обняти оком
всю бекаючу отару двоногих

насправді ж їх небагато
рахуючи навіть тих які прийдуть
із хронік байок і життів святих

але досить цих міркувань
переносімося зором
до горла долини
з якого доходить крик

по свисті вибуху
по свисті тиші

цей голос б'є як джерело живої води
 як нам пояснюють
 це крик матерів від яких відбирають дітей
 бо як виявляється
 ми будемо спасені поодинці

ангели-вартові безоглядні
 і треба визнати вони мають тяжку роботу

вона прохає
 — сховай мене в оці
 в долоні в обіймах
 ми завжди були разом
 не покидай мене тепер
 коли я вмерла і потребую ніжності

старший ангел
 з усмішкою пояснює непорозуміння

бабуся несе
 тіло канарки
 (тварини повмирали трохи раніше)
 він був такий милий — вона каже крізь сльози
 все розумів
 коли я казала . . .
 її голос гине серед загального вереску

і навіть лісоруб
 від якого ніхто б не сподівався такого
 старезний згорблений хлоп
 притулює сокиру до грудей
 — ціле життя вона була моя
 і тепер вона буде моя
 вона кормила мене там
 то й прокормить тут
 ніхто не має права
 — він каже —
 не віддам

ті що здавалося б
 без болю піддалися наказам
 ідуть схиливши голови на знак примирення
 але в стиснених кулаках ховають
 клапті листів стьожки обтяте волосся
 і фотографії
 яких як наївно гадають
 не відберуть їм

так то вони виглядають
 у мить

до остаточного поділу
на тих що скрегочуть зубами
і тих що співають псалми

АПОЛЛОН І МАРСІЙ

справжній двобій Аполлона
з Марсієм
(тут абсолютний слух
а там — діяпазон)
почався ввечері
коли як ми вже знаємо
судді
признали першість за богом

міцно прив'язаний до дерева
з сумлінно обдертою шкірою
Марсій
кричить
поки крик долетить
до його високих вух
він відпочиває в тіні цього крику

здригаючися від огиди
сопілку чистить Аполлон

тільки позірно
голос Марсія
монотонний
і складається з єдиного голосного
А

насправді ж
Марсій
передає
невичерпне багатство
свого тіла

лісі гори печінки
білі урвища їжі
гомінливі ліси легенів
солодкі пагірки м'язів
суглоби жовч кров і судому
зимовий вітер кости
над сіллю пам'яті
здригаючися від огиди
сопілку чистить Аполлон

тепер у хор
включається Марсіїв хребет

в основному те саме А
тільки глибше з додатком іржі

вже не витримують у бога
нерви із штучних речовин

жорствою доріжки
обсадженої букшпаном
іде переможець
здумуючись
чи з Марсієвого виття
не постане з часом
нова галузь
мистецтва — скажімо — конкретного

раптом
під ноги падає йому
закам'янілий соловейко

бог повертає голову
і бачить
що дерево де був прив'язаний Марсій
сиве

до пня

ДОЩ

Коли мій старший брат
повернувся з війни
він мав на чолі срібну зірочку
а під зірочкою
безодню

то уламок шрапнелі
влучив його під Верденом
а може під Грюнвальдом
(подроблиць він не пам'ятав)

він говорив багато
різними мовами
але найбільше любив він
мову історії

що було духу
він закликав у штурм поляглих друзів
Роляна Феліксіяка Ганнібала

кричав
що це останній хрестоносний похід
що незабаром Картаген впаде
а потім схлипуючи визнавав
що Наполеон його не любить

ми дивились
як він полотнів
чуття його покидали
він поволі обертався на пам'ятник

в музичні мушлі вух
вступив камінний ліс

а шкіра обличчя
так і лишилась пристібнута
на сліпі та сухі
два гудзики очей

зостався йому тільки
дотик

які ж історії
він розповідав руками
у правій мав романи
в лівій солдатські спомини

забрали мого брата
і вивезли за місто
щосени він вертається
худорлявий і тихий
не хоче вступати до дому
стукає в шибу аби я вийшов

ми проходжаємось по вулицях
а він оповідає
неймовірні історії
торкаючись мого обличчя
сліпими пальцями плачу

ЙОНА

*Господь наготував велику рибу, щоб вона проглинула
Йону*

Йона син Амітая
втікаючи від небезпечної місії
сів на судно що йшло
з Яффи до Таршіша
далі відомі речі

вітер велика буря
 залага кидає Йону в море
 і море перестає бушувати
 припливає передбачена риба
 три дні і три ночі
 Йона молиться в череві риби
 яка вибльовує його під кінець
 на сушу

сучасний Йона
 іде як камінь у воду
 коли натрапить на кита
 не має часу розз'явити рота

врятований
 поступає хитріше
 ніж біблійний товариш
 удруге вже не приймає
 небезпечної місії
 запускає бороду
 і далеко від моря
 далеко від Ніневії
 під прибраним прізвиськом
 торгує худобою і антикварним товаром

агенти Левіятана
 даються підкупити
 в них нема почуття призначення
 вони урядовці випадку

у чепурній лікарні
 Йона вмирає на рака
 не розуміючи як слід
 ким він властиво був

притча
 прикладена йому до голови
 гасне
 і бальзам легенди
 не береться до тіла

НАШ СТРАХ

наш страх
 не носить нічної сорочки
 не має очей сови
 не підносить віка
 не гасить свічки

він також не має обличчя померлого

наш страх
це знайдений в кишеньці
клаптик паперу
«попереди Войцика
місце на Довгій гаряче»

наш страх
не підлітає на крилах вихру
не сідає на вежі церков
він приземний

в нього форма поспішно
зв'язаного клунка
з теплим одягом
сухими харчами
і зброєю

наш страх
не має обличчя померлого
померлі лагідні до нас
ми несемо їх на плечах
спимо під одною ковдрою
закриваємо їхні очі
поправляємо губи
вибираємо сухе місце
і закопуємо

не заглибоко
не замілко

КАМІНЬ

камінь
досконала істота

рівний самому собі
свідомий своїх границь

цілковито заповнений
кам'яним змістом

із запахом що не нагадує нічого
нічого не сполошує не збуджує бажання

його запал і холод
слухні і повні гідности

мене мучить сумління
коли тримаю його в долоні
і тіло його шляхетне
наповнюється фальшивим теплом

— каменів не освоїти
вони до кінця дивитимуться на нас
спокійним дуже ясним оком

ОДКРОВІННЯ

двічі а може
тричі
я був певний
що торкнуся суті речей
і знатиму

тканина моєї формули
з натяків як у Федона
також мала стислість
рівняння Гайзенберга

я сидів нерухомо
з вологими очима
і відчував як хребет
наповнює твереза певність

земля станула
небо стануло
моя нерухомість
дійсно була досконала

задзвонив листоноша
я мусів виляти брудну воду
поставити чай

Шіва підняв палець
обстановка неба й землі
знов почала кружляти

я повернувся в кімнату
де ж та досконала кімната
ідея склянки
розливалася по столі

я сів нерухомо
з вологими очима
наповнений порожнечою
тобто бажанням

якщо це мені притрапиться ще раз
мене не зрушить ні дзвінок листоноші
ні вереск ангелів

сидітиму
нерухомий
задивлений
у серце речей

мертвою зіркою

чорною краплею безконечности

СТУДІЯ ПРЕДМЕТА

1

найгарніший предмет це той
якого нема

він не служить на те щоб носити воду
чи зберігати прах героя

не тулила його Антігона
не втопився в ньому пацюк

він не має отвору
увесь він відкритий

охоплений зором
з усіх боків
значить заледве
передчутий

волоски
усіх його ліній
злучаються
в єдиний струмінь світла

ані
осліплення
ані
смерть
не видеруть предмета
якого нема

познач те місце
де стояв предмет
якого нема
чорним квадратом
буде це
проста елегія
про гарну відсутність

мужня печаль
замкнена
в чотирикутник

3

тепер
весь простір
надимається мов океан

гурагани б'ють
у чорне вітрило

крило завірюхи кружляє
над чорним квадратом

і тоне острів
під солоним припливом

4

маєш тепер
порожнечу
гарнішу за предмет

гарнішу за місце по ньому
це передсвіт
білий рай
всіх можливостей
можеш ввійти туди
крикнути
прямовисна — поземна

сторчма блискавиця
вдаряє у голий обрій

на цьому можна спинитись
ти й так створив уже світ

слухай порад
духовного ока

не піддавайся
шепоту мимренню плямканню

то нестворений світ
юрбиться перед брамою образу

янголи пропонують
рожеву вату хмар

дерева втикають усюди
неохайне зелене волосся

царі захвалюють багрець
і наказують сурмачам
золотити

навіть кит прохає портрета

слухай порад духовного ока
і не впускай нікого

6

вийми
з тіні предмета
якого нема
з полярного простору
з суворих мрій духовного ока
стілець

гарний і безкорисний
як собор у пустелі

поклади на стілець
пом'яту скатертину
додай до ідеї порядку
ідею пригоди

хай це буде визнання віри
в обличчі вертикалі що змагається з обрієм

хай це буде
тихіше за янголів
гордіше за королів

правдивіше за кита
хай воно має лице остаточних подій

ми прохаємо вияви стільче
глибину духовного ока
райдужну оболонку конечности
зіницю смерти

ГОЛЕ МІСТО

Це місто на рівнині пласке як аркуш бляхи
із скаліченою рукою собору піднесеним пазурем
з бруком кольору нутрощів хатами з обдертою шкірою
місто під жовтою хвилею сонця
вапняною хвилею місяця

о місто що ж це за місто скажіть бо яке то місто
під якою зіркою на якому шляху

про людей: працюють у різні у величезній споруді
з шорсткої бетонної цегли обвіяні запахом крові
і покутним псалмом тварин Чи є там поети

(мовчазливі поети)

є трохи війська величезний гуркіт казарм на передмісті
в неділю за мостом у колочих кущах на холоднім піску
на рудій траві дівчата приймають солдатів
і є ще кілька місць призначених для мрій Кіно
з білою стінкою на якій плюскочуть тіні відсутніх
маленькі залі де наливають алькоголь в тонке і у грубе
скло

і є ще собаки нарешті голодні собаки що виють
і таким чином визначають границі міста Амін

ви все ще питаєте що це за місто
гідне сірчаного гніву де знаходиться місто
на линвах яких вітрів під стовпом якого повітря
і хто там живе чи люди з подібним кольором шкіри як
в нас
чи люди з нашими обличчями чи

БАТЬКИ ЗІРКИ

Годинники йшли нормально отож вони тільки ждали
лявінного ефекту і чи піде він потім
кривою накресленою на аркуші етеру
вони були спокійні на вежі своїх цифер
серед тихих вулканів під вартою свинцю
прикриті склом і тишею і небом без загадок
годинники йшли нормально отож і здійснився вибух

в капелюхах міцно насунених на чоло відходили
 батьки зірки менші від їхніх костюмів
 згадували про змія з дитинства тремтів шнурок у руках
 тепер же все було відділене від них
 годинники працювали за них їм тільки лишився
 як пам'ятка по батькові старий срібний пульс

увечорі в домі під лісом без звірів і папороті
 з бетоною стежкою і електричною совою
 вони читатимуть дітям байку про Дедала
 мав рацію грек не хотів ні місяця ані зірки
 він був тільки птахом залишився в порядку природи
 а речі які творив ішли за ним як звірята
 мов плаща він носив на плечах свої крила і долю

ЕЛЕГІЯ ФОРТІНБРАСА

Тепер коли ми залишилися самі ми можемо порозмовляти
 принце як мужчина з мужчиною
 хоч ти й лежиш на сходах і бачиш стільки як мертва
 мураха

тобто чорне сонце з поламаним промінням
 Я ніколи не міг думати про твої руки без усміху
 і тепер коли вони лежать на камені як збиті гнізда
 вони такі ж безборонні як і раніше Це власне кінець
 Руки лежать окремо Шпага лежить окремо Окремо голова
 і ноги лицаря в м'яких пантофлях

Ти матимеш військовий похорон хоч і не був вояком
 це єдиний обряд на якому я трохи знаюсь
 Не буде свічок і співу лиш гарматні льонти і гук
 волочений по бруку крєп шоломи чоботи артилерійські
 коні і барабани барабани я знаю нічого гарного
 це будуть мої маневри поки прийму від тебе владу
 треба взяти місто за горло і трохи струснути його

Так чи інак ти мусів загинути Гамлете ти не був для життя
 ти вірив в кришталеві поняття а не в людську глину
 ти жив у постійних судорогах як у сні ти ловив химери
 ти пожадливо гриз повітря і зараз же знов вивергав його
 ти не умів нічого людського не умів навіть дихати

Тепер маєш спокій Гамлете ти зробив що тобі належало
 і маєш спокій Решта це не мовчання але належить мені
 ти вибрав легшу частку ефектний удар
 що ж бо геройська смерть вічної пильності
 з холодним яблуком у руці на високому кріслі
 і з видом на мурашник і циферблят

Прощавай принце мене жде каналізаційний проект
 і указ у справі проституток і жебраків

мушу також обдумати кращу систему в'язниць
 бож як ти слушно зауважив Данія це в'язниця
 Пора доглянути справ Цієї ночі народиться
 зірка Гамлет Ніколи ми не зустрінемося
 те що лишиться після мене не стане предметом трагедії?

Нам ані вітатись ані прощатись ми живемо на архіпелагах
 а ця вода а ці слова на що ж вони спроможні на що
 спроможні принце

ПОВОРОТ ПРОКОНСУЛА

Я рішив повернутись на імператорський двір
 спробую ще раз чи можна там жити
 я міг би лишитись тут у далекій провінції
 під медоносним листям смокви
 і лагідним правлінням хворобливих негодів

коли вернусь не маю наміру вислужуватись
 я буду апльодувати відміреними дозами
 усміхатись на унції дискретно супити брови
 за це не дадуть мені золотого ланцюга
 досить цього залізного

я рішив вернутися завтра чи післязавтра
 не можу жити серед цих виноградників тут усе не мое
 дерева без коріння доми без підвалин дощ як із скла
 квітки пахнуть воском
 суха хмара калатає в порожнє небо
 отож я вернуся завтра чи післязавтра в кожному разі
 вернуся

доведеться знову домовитися з обличчям
 з нижньою губою аби вміла гамувати погорду
 з очима щоб були ідеально пусті
 і з цим нещасним підборіддям зайцем мого обличчя
 що тремтить коли входить начальник ґвардії

одного я певний вина з ним пити не буду
 коли він наблизить свій келех я спущу очі
 і вдаватиму що виколупую рештки їжі з зубів
 імператор врешті любить цивільну відвагу
 у певних межах у певних розсудливих межах
 то в суті речі людина так як усі
 він уже дуже втопився від трюків з отрутою
 не може пити досхочу безнастанні шахи
 той лівий келех для Друза замочити губи у правому
 тоді пити тільки воду не спускаючи з ока Таціта
 вийти в сад і вернутися коли вже виносять тіло

я рішив повернутись на імператорський двір так я надіюсь що воно якось налагоднається

МИТОЛОГІЧНЕ

Споконвіку був бог ночі і бурі, чорний бовван безокий, перед яким люди стрибали голі й замазані кров'ю. Потім, за часів республіки, було багато богів з жінками, дітьми, тріскучими ліжками та безпечними вибухами перуна. Під кінець тільки забобонні неврастеніки носили в кишені статуетку із соли, що зображала бога іронії. Не було в ті часи більшого бога.

Тоді прийшли варвари. Вони також високо цінили божка іронії. Товкли його каблуками і підсипали до страв.

КІНЕЦЬ ДИНАСТІЇ

Ціла королівська родина жила тоді в одній кімнаті. За вікнами був мур, а під муrom смітник. Там пацюки заризали котів. Цього не було видно. Вікна були забілені вапном.

Коли ввійшли кати, застали буденну сцену.

Його Світлість удосконалював реґлямент Преображенського полку, окультист Філіпп намагався сугестією заспокоїти нерви Королеви, Престолонаслідник, згорнувшись в клубок, спав на фотелі, а Великі (й худі) Княжни співали побожних пісень і церували свої шати.

Лакей, натомість, став під стінкою і намагався наслідувати шпалери.

СОН ІМПЕРАТОРА

Шпара! — кричить імператор, аж тремтить над його головою балдахин із струсячих пер. Вояки, що ходять навколо спальні з оголеними мечами, гадають, що імператорові сниться облога. Він саме спостеріг щілину в мурі та хоче, щоб вони вдерлися до твердині.

Насправді ж імператор тепер — стонога, що бігає по підлозі й шукає кришок їжі. Раптом він бачить над головою величезну сандалію, що ось-ось розчавить. Імператор шукає шпари, куди б утиснутись. Підлога гладка й слизка.

Так. Нема нічого буденнішого за імператорські сни.

Польська новітня музика

Василь Витвицький

Сьогодні польську музику попередила досить довга і цікава передісторія, яку слід розглядати з двох різних аспектів. Перший — суто музичний, другий — світоглядово-політичний.

У період між двома світовими війнами керівною статтю в музичному житті Польщі був народжений на Черкащині (Україна) Кароль Шимановський. Саме він весь час намагався нав'язати тісніший контакт з передовими музичними течіями світу. Був однолітком Ігоря Стравінського (обидва народилися у 1882), але музичний світ довідався про нього значно пізніше. Все таки великий і оригінальний композиторський талант Шимановського прокладав дорогу його творам до щораз нових концертних заць у світі.

Тяжкий для вияснення факт, що саме цей видатний музикант не знаходив сприятливих для своєї діяльності умов у своєму власному середовищі. 1920 року він писав в одному з листів про варшавських музикантів, кажучи: «Європейська атмосфера мого мистецтва є майже нестерпна для такого провінціалізму». Один з його найпомітніших творів балет «Гарнасс» був уперше виконаний у Празі, а вдруге — в Парижі. Композитор так і не дочекався побачити його на польській сцені. Та він не зневірявся. В одному з інтерв'ю він виклав своє творче прямування так: «Я визнаю мистецький традиціоналізм як важливий і цінний чинник, як вихідну точку, як, сказати б, основу доброго музичного вишколу. Однак наша мета — це не „вчора“, а „сьогодні і завтра“, іншими словами, творчість, а не замкнення у межах раніших досягнень».

Проходили роки й десятиліття, і впливи Кароля Шимановського та його послідовників дужчали і поширювалися в польському музичному житті. Що на їх повний вияв довелося довго чекати, склалися на це й події зовнішні, позамузичні.

Під кінець 1930-их років Польща опинилася у свого роду кліщях між двома тоталітарними системами, які ставилися однаково вороже до виявів новітнього музичного мистецтва. На сході голосне було засудження за модернізм опери Шостаковича (1936). На заході майже одночасно відбувалися вистави на зразок дюссельдорфської (1938) про «звироднілу музику», до якої зараховували Шенберга, Стравінського, Верберна та інших тогочасних композиторів.

Після другої світової війни в умовах т. зв. народної Польщі ці настанови стали дійсністю. Прийшло мариво соцреалізму, з його обмеженням засобів вислову і творчої волі композитора. Польським музикам стали товкмачити, яке значення для їхньої творчості повинні мати погляди і вислови теоретиків марксизму-ленінізму, між ними і Йосифа Вісаріоновича Сталіна. Цей період тривав приблизно десять років.

Переломовим став пам'ятний 1956 рік. Соцреалізм чи, як його називали, «придворне мистецтво», як накинена з-зовні доктрина, розплився майже безслідно. Щоб перебороти його наслідки, треба було передусім розглянутися в тому, що діялося в музичній атмосфері світу і поінформувати ширші кола. Привернено право виконання раніше проскрибованих чи нерадо слуханих композиторів, т. зв. «клясиків модернізму», як Гіндеміт, Шенберг, Стравінський, Веберн, Берг та ін. З можливостей вільної, цензурними умовами не обмеженої музичної творчості і виконавчої практики народився проект, що сильно заважив на розвитку музики в сьогочасній Польщі. Це були т. зв. Варшавські осені.

Перший фестиваль Варшавської осені відбувся в тому ж таки 1956 році. І не випадково у його інавгураційному концерті виконано один з творів Кароля Шимановського. Це ж бо приходила пора продовжити і в певному сенсі закінчити розпочате ним діло виведення польської музики на широкі світові шляхи.

Було щось стихійне в організації і здійсненні перших щорічних фестивалів Варшавської осені. Виявлялася повністю дружня співдія композиторів, виконавців, музикознавців і — що не менш важливе — слухачів. Бож протиріччя між новітнім композитором і ширшим колом слухачів справа загально відома й відчутна. У Польщі ґрунт для порозуміння і зрозуміння виявився сприятливіший. У розмові з представником журналу «Мюзікал Америка» (січень 1968) один з молодих польських музик міг запевнити: «Ми маємо велику публіку, яка є щиро, позитивно зацікавлена нашою працею. Це не тільки в Варшаві, з її осіннім фестивалем; так само є у Кракові та інших містах».

Ясна річ, деяку роль відіграла тут загальна опозиція до раніше накинених силою Польщі засад марксистської естетики. Та це не основне. Головним стимулом було відкриття широких можливостей міжнародної співпраці та вільного обміну думок і поглядів. «Варшавські осені» почали рік-річно притягати увагу музичних кіл усього світу, звідусіль приїздили видатні композитори і виконавці. При тому виявилось, що на полицях не одного з польських композиторів ще до 1956 року чекали на вихід у світ нові оригінальні твори, для яких за умов соціалістичного реалізму не було можливостей виконання.

У вступному слові до програмки третьої з черги Варшавської осені Тадеуш Марек писав: «Ми хочемо зробити

Варшаву місцем, де могли б зустрічатися різні течії сьогочасної музичної творчості і де в безпосередньому контакті уможливлена була б виміна поглядів між музикантами різних країн». І далі: «Не є нашою метою робити пропаганду, ми хочемо інформувати і показати усе те, що створено композиторами світу, хочемо, щоб наше поле зору було широке і по змозі — без прогалин».

Треба сказати, що скасування анатем на музичний модернізм у Польщі явище не відокремлене. Подібні тенденції виявилися більш чи менш сміливо у різних країнах Східної Європи. Відносно висоти чи кількості цієї сміливості можна укласти навіть свого роду шкалу. Польщі дотримує кроку Югославія з її славними вже Загребськими фестивалями модерної музики, дещо меншою мірою Угорщина. Далі — на деякій віддалі — слідує Чехо-Словаччина, за нею Румунія і, нарешті, Болгарія. Радянський Союз офіційно стоїть незмінно на своїх давніх позиціях, але й там, як це було в Польщі до 1956 року, саме життя протискається крізь вузькі щілини давньої закостенілості і вносить свій, хоч і тихенький, а все таки новий голос. У тому, що до цього спричиняються й вітри, які віють з надвислянської столиці, немає сумніву.

Польське музичне сьогодення було б немисленне без певних солідних підвалин. Маю на увазі добре розбудовану сітку музично-виконавчих центрів, музичне шкільництво, музикознавство. У Польщі діє сім вищих музичних шкіл і широка мережа середніх. Є двадцять симфонічних оркестрів, дев'ять оперних театрів. Варшавський оперний театр, хоч не занедбує давнього репертуару, постійно вводить нові позиції. Ідучи недавно в Москву, він віз із собою згадані вгорі «Гарнасе» Шимановського і «Царя Едіпа» Стравінського. На доволі високому рівні стоїть польська музикологія, важливим вкладом у яку є праці українського видатного музикознавця Йосипа М. Хомінського, дослідника і звеличника музики Шимановського. Для нових музичних течій окреме значення має Студія експериментальної музики, заснована у Варшаві 1957 року.

Свої успіхи польські композитори значною мірою завдячують двом обставинам. Вони мають те, чого не раз бракує сьогочасним композиторам Заходу: повний доступ до виконавчого апарату всяких розмірів, включаючи сюди і радіо та телевізю. На їхні нові твори чекає Музичне видавництво у Кракові, яке безупинно випускає у світ щораз нові партитури і робить їх широко доступними. Одночасно польські композитори мають те, чого бракує музикантам Радянського Союзу: не обмежену рестрикціями волю творчості та вибору тематики і засобів вислову. Після виконання «Страстей св. Луки» композитора К. Пендерецького питали, чи наразився він на офіційні застереження проти творів з релігійною тематикою. Відповідь була: «Ми пишемо те, що хочемо взагалі,

без ніяких рестрикцій чи директив» («Мюзікал Америка», січень 1968).

Для повноти образу не можна поминути численних міжнародних фестивалів: крім Варшавської осени з її рекордовим числом світових правиконань, є фестивалі Шопенівський, Венявського, скрипкових конструкторів і, нарешті, Сопотські фестивалі легкої музики, що відбуваються під гаслом: «Пісня не знає кордонів».

Змальований тут самими ясними барвами образ польської музичної сучасності може викликати сумнів. Як це діється, що при стиснутій і диригованій згори дійсності на полі літератури, науки, публіцистики, не кажучи вже про громадсько-політичне життя, музична культура становить такий яскравий виняток, таку, сказати б, ідилічну оазу? Відповідь на це питання не легка. Дехто з західних коментаторів вважає це змаганням керівних партійних кіл Польщі до здобуття культурних досягнень передусім у міжнародному вияві і визнанні. Численні відзначення і нагороди за кордоном, що їх польські музики здобувають, якоюсь мірою йдуть і на рахунок згаданих кіл. Міркування не позбавлене логіки.

З'ясувавши загально передісторію польської новітньої музики, обставини її виникнення і виходу в світ, варто бодай кількома словами познайомитися з головними її носіями.

Вітольд Лютославський (нар. 1913), чоловік польський сьогочасний композитор. Якоюсь мірою він пов'язує традиційність з новаторством, включно з алеаторикою. Плекає давні форми симфонії, концерту, сюїти, але наповнює їх новим змістом. Лавреат численних міжнародних відзначень і нагород.

Гражина Бацевіч (1913—69), передчасно померла видатна композиторка. Свою музичну кар'єру почала як концертна скрипачка, звідси й численні твори для струнних інструментів: скрипкові сонати і концерти з оркестрою, струнні квартети, концерт для струнних інструментів. Особливим успіхом користується у світі її «Музика для струнних, трубок і перкусії».

Болеслав Шабельський (нар. 1896), учень Шимановського, один з тих представників старшої генерації, які дали себе захопити новим течіям. Знаменитий поліфоніст. Улюблений композитор відомого диригента Леопольда Стоковського.

Тадеуш Берд (нар. 1928), автор трьох симфоній, концерту для оркестри, «Варіацій без теми», «Еротики» для голосу й оркестри. Великий успіх здобули у світі його блискучі «Чотири есеї для оркестри».

Генрик Гурецький (нар. 1933), учень Шабельського, один з представників музичного авангарду. Між його творами: «Монологи», «Колізії» для оркестри, «Епітаф» для хору й оркестри, симфонії, струнний квартет.

Цей перелік ми могли б продовжувати такими відомими іменами, як Богуслав Шеффер, Вітольд Шальонек, Збіг-

нев Рудзінський, Томаш Сікорський, Анджей Добровольський, відзначений нагородою польського міністерства культури за 1971; композиторами, які вже можуть хизуватися не тільки краєвими, але й міжнародними успіхами. Ми, натомість, спинимося довше на постаті у польській нинішній музиці найбільш яскравій. Це Кшиштоф Пендерецький (нар. 1933).

Коли я читаю те, що про нього пишеться у польській, німецькій чи американській пресі, коли слухаю його твори, приходиться мені на думку порівняння з молодим Ігорем Стравінським. Як Стравінський 60 років тому, так Пендерецький сьогодні викликає у своїх сучасників подив. В обох однаковий нахил до ідіоматичних метаморфоз, до широкої скали засобів і форм, навіть до мовної різноманітності текстів їхніх вокальних творів. В обох знаменита вмільість викликати найбільш крайні і протилежні оцінки. Недавно виконувалася у Філядельфії і Нью-Йорку Пендерецького «Утренья». Під час виконання були такі, що втікали з залі з вигуками «божевільний галас», «нонсенс», а інші слухали набожно і згодом писали: «музично-історична подія», «гіпнотизуюча музика», «божественні дисонанси». Чи це не достоменне повторення історії «Весни священної» Стравінського 1913 року?

Пендерецький нагадує свого великого попередника також дотепом і гострою своїх висловлювань. Яке його відношення до фортепіяна? «Не граю на фортепіяні». «Не komponую при фортепіяні». «Знаком зірвання з реквізитами минулого повинно бути викинення на смітник усіх фортепіянів, державних і приватних» (С. Киселевський, «З музичної між-епохи», Краків, 1966). Стравінський сторожился від консерваторії і не ступив на її поріг, Пендерецький до сьогодні повторює: «У консерваторії я не навчився взагалі нічого». Нарешті, ще одна чисто біографічна подібність: в обох легкість вростання, тобто акліматизації скрізь у широкому світі. Подібностей, здається, досить.

Для точности варто додати, що згадана вгорі «Утренья» — це не переклад. Композитор зберіг в оригіналі цю назву нашої церковної відправи разом з її старослов'янським текстом. Під такою назвою вона виконувалася в Америці, Німеччині та інших країнах. У Польщі вона була в програмі останньої Варшавської осени (1971) під назвою «Ютшняя».

Пильну увагу музично-театрального світу притягла музична драма Пендерецького «Чорти з Людену» (на основі повісти А. Гакслі), виконана вперше 1969 року у Гамбурзі. За словами самого композитора, основна ідея твору — це протест проти нетолерантності в усіх виявах за всіх часів. У музиці твору про акорди, консонанси, дисонанси немає мови. Мелодичні лінії (якщо слово «лінія» тут на місці) кидані фантастично вгору і вниз. Буває одночасне зведення двох чи трьох речитативів, які йдуть побіч себе у повній незалежності. Найбільш проймають звукові масиви жіночих і чолові-

чих хорів, які не раз переходять у несамовиті, сповнені боллю вигуки.

Котрий твір Пендерецького не взяти б, чи «Плач над жертвами Гірошмі», чи «Пасію за св. Лукою», чи його струнний квартет, основна прикмета його музики — це змагання за збагачення засобів вислову, за розширення музично-звукової артикуляції. Це саме і є типова ознака польського, як і світового, музичного авангардизму.

Чи польська новітня музика в цілому витворила свій окремішний напрям і, якщо так, чи має він виразні національні ознаки? Обидва питання доводиться нам заперечити. Немає одної польської «школи», яка єднала б стилістично усіх чи хоч би більшість композиторів. Вони не цураються ніякої ідіоми, яка здобуває собі право промадянства у світі, докладаючи своїх зусиль до відкриття нового, майбутнього. Чимало з-поміж сьогочасних композиторів Польщі висловлюється додекафонічною технікою. Дехто застосовує електронічну музику, хоч назагал не надто великою мірою. Є завзяті визнавці алеаторики, яка відкриває можливості випадкового. Генрик Гурецький при своїх монологах дає таку інструкцію виконавцям: «тут не конечно точно дотримуватися ритмічних вартостей; твір повинен мати характер вільної імпровізації, випадковости». При своєму струнному квартеті Богуслав Шеффер зауважує, що в ньому кожний виконавець грає для себе, незалежно: «Грати слід з великим зосередженням, без попередніх репетицій, які в даному разі мало що можуть дати». В обох випадках засада алеаторики дає виконавцям активну участь і підносить їх до рівня спілворців.

Молодших композиторів все більше цікавить сонористика, тобто питання оновлення і поширення музично-виконавчого арсеналу, включно з шелестами, приманням, плесканням у долоні і подібним. Деяке уявлення дають самі назви музичних творів, відмінні від раніше вживаних. Це: «Есеї», «Колізії», «Еманациї», «Афоризми», «Епізоди», «Монологи», «Виміри часу і мовчання», «Експресії», «Флюоресценції». Може це бути просто «Книга для оркестри» або ще частіше «Музика оркестри» чи «Музика для струнних інструментів». Назви ці мають свою вимову.

Відношення до польської народної музики, поза деким з-поміж старших віком композиторів (Лютославський), назагал далеке і холодне. Тут і там подибуємо користування мелодичними чи ритмічними особливостями окремих дільниць Польщі, як Мазовше, Шлезьк, Підгалля, та й це без особливого значення.

Вгорі була вже згадка про тих, до кого композитори намагаються промовляти, про — слухачів. Коли мова про крайно експериментальні вияви, то вони не обходяться без опору. Бувають гострі суперечки. Ведуться дискусії на висотах і на низах, серед широких кіл публіки, яка має можли-

вість почути усе і якій ніхто не накидає засад того, що «правильне» чи «єдино правильне». За публікою все ще право не сприйняти якоїсь речі, якщо вона переходить межі сприйнятного.

Вихід польської музики поза рідні межі викликав досить сильний резонанс у світі. Присвячений питанням новітньої музики німецький журнал «Мельос» уже в грудні 1959 року писав про чергову Варшавську осінь як про великий успіх і досягнення польського музичного авангарду: «Варшава досягла міжнародного стандарту як європейське музичне місто». Щорічні звідомлення і рецензії з Варшавських фестивалів мають у «Мельосі» постійне місце. Наприклад, у грудні 1965 говорилося про цілий ряд польських сьогочасних композиторів, як про давніх добрих знайомих.

Чутливий на музичні досягнення Польщі Париж. Повний концерт з творів Вітольда Лютославського (жовтень 1969) і зв'язане з ним цілогодинне радіопересилання, присвячене композиторів, — один з прикладів. Численні відзначення відомі й на терені культурної праці Об'єднаних Націй (Гражина Бацевич, Тадеуш Берд, Казімеж Сероцький та ін.).

Дуже сильний відгомін американський. Такі випадки, як концерт симфонічної оркестри університету в Індіанополісі, повністю присвячений творам Гражини Бацевич, а слідом за цим цілосторінкова рецензія в журналі «Мюзікал Амеріка» (січень 1970), — не поодинокі. Як цього можна сподіватися, найбільше зацікавлення викликає тут супероригінальна і яскрава музика і така ж сама постать Кшиштофа Пендерєцького. І то не тільки в музичних колах. Поважний і змістовний щоденник «Крістіян Саєнс Монітор» кількакратно на довгих шпальтах інформував своїх читачів про творчість цього композитора, виконання нових творів і награвання на платівках.

Розвиток музичних подій у Польщі не знаходить схвалення з боку великого східнього сусіда, не зважаючи на те, що з польського боку не видно ніяких протирадянських чи протиросійських настанов. Навпаки, можна говорити навіть про особливу увагу, з якою у Варшаві ставляться до запрошених радянських музик. Шостакович був у програмі першого варшавського концерту зараз таки поруч з Шимановським, без його творів, зрештою, не обійшлася ні одна з Варшавських осей. Виконувалися твори Прокоф'єва, Щедріна, Бориса Чайковського, Караєва та інших радянських композиторів. Справа тільки в тому, що для програм, призначених для речей нових, не тільки датою постановня, але й своїм духом і музичною мовою, мало що можна знайти між творами «орденоносних» чи пак — «придворних» композиторів. З творів молодших композиторів пробивається мало що, наприклад, у програмі 1970 року виконувався твір українського композитора Леоніда Грабовського — «Гомеоморфія» для фортепіяна. Єдине, на що з правом можуть нарікати музичні пред-

ставники Радянського Союзу, це те, що за ними не визнають улюбленої ними «старшобратської» ролі. Та на це немає ради: у музичній Варшаві панує дух посутньо інтернаціональний.

З другого боку, радянське ставлення явно негативне. Виявлялося воно багато разів на сторінках журналу «Советская музыка». Цікавий репортаж появився у числі 4 за 1965 рік з міжнародної зустрічі молодих музик у Болгарії. На початку репортажу не обійшлося без чогось «руського». Авторка Л. Геніна з радістю занотувала наступне визнання одної з болгарських перекладачок: «Я працювала з численними чужинцями. Росіяни — мої найбільш улюблені люди». Л. Геніна обговорює виконані твори у черзі країна за країною і признається: «Відчуваю деяку ніяковість, наближаючися до польської музики. Позицію її авторів — у всякому разі численних з-поміж тих, що їх твори становлять репертуар напумілих і — можна сказати — відшумілих уже Варшавських осеней — ту позицію характеризує передусім переконання про власну непомильність, щобільше, навіть якийсь месіанізм». Далі йде гостра критика виконаних під час софійської зустрічі творів Пендерецького, Гурецького і Шеффера.

До критики й осуду польської музики ангажували й деякого з відомих музик, між ними Дмитрія Шостаковича. Голос самої редакції «С. М.» появився в числі за січень 1970 року. Стаття написана досить оглядно, все таки є там мова про «антисоціальні, просякнені духом елітарности догми сучасного авангардизму» і про те, що «варшавська платформа обміну досвідом все ще виявляється дуже вузькою і обмеженою». Редакція згадує про давніші критичні голоси і питає: «Чому немає помітних змін?»

Та найважчим ударом по варшавських фестивалях мала б бути велика стаття «Советской музыки» за квітень 1971. Тут зібрано винятки з найбільш критичних оцінок Варшавських осеней, надрукованих у польському журналі «Рух музични», пера кількох польських авторів. Слідують один за одним суворі вироки учасникам і організаторам фестивалів, м. ін. наскрізь негативна оцінка квартету Шеффера за алеаторизм, протест одного з критиків (Стефана Киселевського), який писав: «Особисто я мав охоту покинути залю під час виконання цього твору». «Ми оскаржуємо „авангард“ за поверховість», писав цей же автор.

Читачі журналу «Совеская музыка» одержали понад п'ять сторінок таких і подібних осудів, підсиленних з усіх боків відповідно спрямованими коментарями самого автора. Але тут власне починається конфузія. Автор не підписаний. Це тим помітніше, що в названому журналі при всіх, навіть найменших матеріялах, наприклад, дописах, звітах тощо, стоять завжди повні імена. Тим часом під згаданою статтею стоїть «Журналіст». Той чи ті, що компілювали її, не мали відваги підписатися під своїм витвором. Я не хочу сумніва-

тися в точності їхніх цитат, справа в особливому, крайньо тенденційному підборі висловлювань. Цей самий Стефан Киселевський при іншій нагоді писав, що Варшавські осені сповняють його оптимізмом і радістю: «Тішуся, що бар'єр упав, що усе вільно і що можу усе зрозуміти». Він також радів великим зацікавленням з боку широких кіл (С. Киселевський, «З музичної між-епохи»).

Автор (чи автори) компіляції не свідомий того, що право на критику, на протест чи навіть залишення залі — це прецінний здобуток, такий самий, як і право на виконання найбільш експериментального твору.

Каже польська приповідка: «Ти себе мув, а я себе здрув». Ювілейна, п'ятнадцята за чергою Варшавська осінь відбулася 18—26 вересня 1971. Між виконавцями були такі помітні колективи, як оперний театр з Дюссельдорфу, дрезденська державна капеля, голландська філармонічна оркестра, литовська камерна оркестра, празький ансамбль для плекання музики 20 століття, букарештєнський камерний ансамбль «Музика нова», симфонічні оркестри Варшави, Кракова, Шлезька, врешті, численні солісти й камералісти. У програмі знову десятки правиконань і перших виконань у Польщі. У катедрі св. Яна прозвучала «Утрєня» Пендерецького, в оперному театрі «Люлю» Берга і «Жовніри» Ціммермана. Численні оркестрові, камерні та сольові твори композиторів 20 століття, разом 59 імен. У сумі це ще одне підтвердження факту про вихід польської новітньої музики на світову арену. При тому вона виходить не як епігон і не як наслідувач, а як співзвучач і співтворець нового.

Із нових поезій

Борис Олександрів

Сині зорі — і небо без дна.
І спізнілі гадки — на розвагу.
Принеси мені келих вина,
Щоб згасити цей смуток і спрагу.

Принеси і постав — і пройди,
Чи лишися, та тільки — ні слова.
Облітають осінні сади,
Рахманіе зоря вечорова.

Що було, те було. І дарма
Розважати, страждати, гадати.
Поміж нами густішає тьма,
Затирає і вчинки, і дати.

Десь у темряві б'ють, дзигарі,
Відчисляють віки по годині.
Самота. Тільки стріли зорі
Прошивають листи тополіні.

Принеси мені келих вина.
Як поволі яріе крайнеба!
Ми одні. Я один. Ти одна.
І крім тебе нікого не треба.

НА СМЕРТЬ ПОЕТА

Чия вина? Ти жив не знати як.
Коротав дні бездольні і самотні.
І щось писав, незбагнений дивак,
І щось горлав до темної безодні...

Твоя вина. Чи ти б, скажім, не міг
Так як оті, які за себе дбають?
Не дбав. Не міг. І ось, згорнувши сніг,
У мерзлоті діру тобі довбають...

Із приготованої до друку збірки «Колокруг».

Моя вина. Моя гірка печаль.
Усіх вина — але й вини немає.
Замкнувся круг. І тільки пізній жаль,
Як чорна шаль, над білим світом має...

■ ■ ■

Часом це відступає,
мов хвиля від темної кручі.
Ти відходиш у хвилі —
і потім вертаєшся знов,
Ударяєш прибоєм
у сни мої темні, дрімучі,
І вогонь блискавиць
неспокійну пронизує кров.

І тоді мої сни,
мої зважені думи — пропаці.
Їх непевні разки
у раптовному вирі гублю.
І бреду через ніч,
через вітер і сльоти і хаці,
Через вирваний біль —
щоб лише не сказати: люблю!

Роботи й антироботи

«СОНЯШНА МАШИНА» В. ВИННИЧЕНКА

І «РУР» К. ЧАПЕКА

Лариса М. Л. Залеська-Онишкевич

ПРО НАУКОВУ ФАНТАСТИКУ

Людина має вроджене певне почуття страху перед невідомим, і це почуття вона завжди намагалася і намагається різними способами поборювати в собі. Саме через цей страх раптові зміни (в календарі людства) в способі життя спричиняють очевидні, майже автоматичні реакції на них. Великі зміни для людини принесла індустріальна революція, а пізніше, вже в нашому столітті, великі наукові винаходи та їх технічне застосування. Тому тепер люди почали більше цікавитися темпом ставання цих змін і тим, як з ними зживатися.

Загально відоме, як люди в Англії реагували на раптові зміни, що їх принесла їм механізація; знаємо, як великий Магатма Ганді навчав жити без вигод чи користей від модерної технології. Такий прямиий вияв реакції на великі зміни є одним із можливих. Другий спосіб, більш тонкий і глибокий, а тим сильніший і більш ефективний — це вияв, переданий писаним словом, через літературу, звичайно у формі наукової фантастики.

Наукова фантастика — це не тільки жанр для популяризації передбачень технічних можливостей у майбутньому, але також і вияв певного страху в автора за людство, якому доведеться пережити всі ці етапи змін. Жанр наукової фантастики почав популяризуватися минулого століття. Правда, ще в третьому столітті поставали оповідання про подорож на Місяць (філософ Луцій), як і пізніше писали їх Кеплер, Сірано де Бержерак та інші. Але ці твори були ближчі до простої фантазії, ніж до наукової фантастики, до якої належать такі її основні творці, як Г. Г. Велз і Ж. Верн. «Енциклопедія Британніка» визначає цей жанр так: «Наукова фантастика має справу з драмою людини, її конфліктами — пригодами, які виростають з наукових винаходів у майбутньому». Доводиться погодитися також з тими, хто твердить, що такі передбачення досі виявилися точнішими у ділянці технічній, ніж соціологічній. Але чи не треба цього завдячувати саме науковій фантастиці, яка зуміла заздалегідь примусити людей замислитися над нерозважними кроками, що могли б мати фатальні наслідки для людства? Поза тим ми вже в нашому столітті мали змогу бачити й пережити здій-

снення деяких передбачень Замятіна («Ми») й Орвелла («1984») про «старшого брата», чи й А. Гакслі. (Герої його твору «Відважний новий світ» між іншим вживають «сому», як сьогодні вживаються галюциногени. У 1948 році Гакслі написав «Мавпи та есенція» — твір, в якому він виступає не тільки проти техніки, але й проти всяких «змів»).

Письменники й філософи спроможні за своєю природою передбачати сильніше різні можливості, що їх могли б принести катастрофальні наслідки автоматизації чи пов'язані з нею зміни в політиці чи психології для окремої громади чи й усього людства. Може, саме тому найбільш відомі письменники жанру наукової фантастики були філософи (Гакслі, Чапек) чи й самі науковці (Гойл, Гамов, Асімов, Лей), які глибоко турбувалися майбутнім людини, майбутнім, сьогодні більше, ніж будь-коли захраним за хмарами технічних винаходів.

Тут, мабуть, нам треба розрізнити де в чому між нашим ставленням до утопії і до наукової фантастики. Утопію загально трактуємо як плян непрактичного, неможливого до здійснення ладу, про який писав ще в IV ст. до Хр. Платон («Республіка») чи коло тисячі років пізніше (1516) Томас Мор, який з певною дозою гумору скомпонував це слово (утопія — добре, але неіснуюче місце). Цей підхід наслідували й розвивали по-своєму Рабле, Бекон, Батлер чи Велз.

Роман Євгена Замятіна «Ми», що був написаний 1920 року (він був тільки читаний на зборах у Росії, а виданий вперше англійською мовою 1924 року в Нью-Йорку) став основою для інших творів. Ці інші твори, хоч були калкою з «Ми», стали більш відомі, бо були більш філософічно розвинуті: «1984» Орвелла (1948) та «Відважний новий світ» Гакслі (хоча цей твір написаний 1932, автор заперечив знайомство його із твором Замятіна).

Наукова фантастика в слов'янських літературах почала розвиватися від двадцятих років цього сторіччя (хоча існувала вона вже і в минулому столітті). Одним із головних факторів, які допомогли цьому розвиткові (крім самої науки і техніки) були тоталітаризм, комуністична революція, не випробувані ще тоді ідеї здійснюваного її носіями соціалізму і нова керівна еліта. Чисто наукові відкриття були темами творів українського письменника Володимира Владка; соціологічні сюжети використовував Олександр Бердник. Найбільш звернули на себе увагу в слов'янській науковій фантастиці «РУР» («Россума універсальні роботи») Карла Чапека і «Соняшна машина» Володимира Винниченка.

«СОНЯШНА МАШИНА»

Багато розголошу мала «Соняшна машина» в перші роки. Микола Зеров писав: «Про неї пишуть, говорять, упоряджують дискусії, а головне — її читають, як ні одну укра-

їнську книжку, як не читали навіть загально рекомендованих та обов'язкових Коцюбинського та Нечуя-Левицького в передіспитові українізаційні дні. Авторів з його далекої далечини видно навіть, як у Донбасі перед книгозбірнями його книжки дожидаються „хвости” робітництва. Нам, безпосереднім обсерваторам нашого книжкового торгу й поширення, таких сцен не доводилось бачити; ми знаємо відносну флегматичність та повільність нашого читача...»¹

Хоча цей твір і сколихнув на деякий час українську публіку, хоча і був перекладений на кілька мов, досі не пощастило йому здійснити того, про що мріяв автор. У своєму щоденнику, в якому він досить детально записував свої переживання під час писання «Соняшної машини», Винниченко висловився так: «Це ж візитова картка української літератури в Європі. Хочеться, щоб українське ім'я стало відомим, але боюсь, що іменно через те, що українське, сама річ загубить в очах Європи ті гарні якості, які в неї знайдуться.»²

Писав Винниченко цей твір від 28 травня 1921 року до 6 липня 1924. На основі тільки точно записаних годин праці (часами зазначено, що він працював, але не подано, як довго) у його щоденнику я підрахувала, що він працював 239 годин 1921, 469 год. 1922, 357 год. 1923 і 232 год. 1924 років. Разом занотував автор 1 297 годин, себто приблизно 37 тижнів або понад 7 місяців праці по 40 год. тижнево.³ Той час, коли він писав «Соняшну машину», був досить виповнений у нього проблемами української еміграційної політики та справами особистого прожитку. Рівночасно світова ситуація турбувала його чимало, що також бачимо із дуже частих нотаток на цю тему в його щоденнику.

Двадцять років нашого століття були періодом різно-рідних міжнаціональних угод, проголошення усяких пропозицій на різні економічні спілки (наприклад, Паневропейський конгрес у Відні 1926) чи й на федеративну європейську унію. Ця ситуація знаходить віддзеркалення у Винниченковому творі. Опірчення загальним станом у Німеччині,⁴ мабуть, привело Винниченка шукати утопічної розв'язки в іншому способі життя. Кільканадцять років пізніше Винниченко й далі не змінив своєї думки про Німеччину, місце подій «Соняшної машини»; він писав, що Німеччина «ще не вижи-

¹ Зеров М., Від Куліша до Винниченка. «Культура». Київ, 1929 р., стор. 173.

² Винниченко Володимир. Щоденник. (Рукопис в Архіві Винниченка в Колумбійському університеті). Запис 14 січня 1924.

³ Там само. Щоденники за 1921—24 роки.

⁴ Там само. Запис 10. XI. 1923: «Німеччина — країна старцівських злодіїв, з одного боку, і капіталістичних злодіїв — з другого. Злидні не сприяють витворенню чесноти, це — істина, яка чудесно ілюструється на Німеччині. Де ділася колишня уславлена німецька чесність, акуратність, чистота? Шахрайство, продажність, хабарництво, злодійство — цвітуть буйним цвітом у країні Канта і Гете».

ла всіх форм своєї капіталістичної цивілізації. Ще мусить наступити один пароксизм болю і тільки тоді вона, разом з рештою хворого світу, стане на шлях виздоровлення... У Німеччині сили стремлять не тільки задержати, але й закріпити навкі старі форми життя, конкретно у формі диктатури одної класи суспільства, сконцентрованого в руках одної людини. Вказаний момент наступив. Диктатор Адольф Гітлер (про котрого у 1920—23 роках ніхто нічого не чував) майже дослівно наслідує Фрідріха Мертенса із мого роману. Предсказування в тій частині книги сповнилось повністю...»⁵

У «Соняшній машині» («Європа в майбутньому»⁶ — пише автор) диктатор Мертенс (до якого пізніше Винниченко прирівняв Гітлера) керує Німеччиною; з давньої монархії залишилася тільки княжна Еліза. Мертенс простого походження, банкір, плянує стати президентом світу і тому бажає взяти Елізу за дружину, на що вона остаточно погоджується, для власних плянів помсти, за прикладом біблійної Юдити. На посілості графа Елленберга, де перебуває Еліза, живе син графового слуги д-р Рудольф Штор, який зробив цікавий винахід: при допомозі сонця, як каталізатора, разом з телюнітом (знайденим у природі) можна перетворити будь-яку рослину на смачний хліб. Але тільки та особа (чи з нею кровно споріднені), яка оперує нескладною апаратурою і символічно таким чином скроплює новий «хліб» своїм потом, — може справді насолоджуватися смаком цього «соняшного хліба».

Мертенс перший цілком негативно реагує на цей винахід, бо передбачає, що це спричинить анархію, а з тим і занепад його капіталістичного царства. Еліза підтримує Мертенса і пробує намовити Рудольфа, щоб він забув про свій винахід. Рудольф не погоджується, бо це б означало відмовитися від власної душі. При допомозі підпільної терористичної організації, яка працює для знищення режиму Мертенса, скла «соняшної машини» таємно продукуються і розповсюджуються. Швидко сотні тисяч людей, що стали власниками «соняшної машини», звільняються таким чином від потреби працювати. Біржа падає. Гроші втрачають вартість. Комітет соняшної машини остаточно керує державою. Але люди перестають взагалі працювати. Комунікація, електрика і всі конечні для нормального життя установи перестають діяти. Люди живуть забавами, піжніками і любов'ю. Родини розбиваються, моральний рівень життя занепадає, пролетаріят забирає собі найкращі помешкання. Та приходять зима і люди починають страждати від холоду.

⁵ Рукопис російською мовою: «Предисловие к Сол. маш.», датований 22. XII. 1938. Архів Винниченка. Колумбійський університет.

⁶ Це уточнення часу дії твору беремо з поданого автором змісту «Соняшної машини» російською мовою. Машинопис. Архів Винниченка. Колумбійський університет.

Князь Георг, свояк Елізи, приїжджає до Берліну з пляном встановити порядок і стати керівником держави. Для того йому потрібно допомоги афро-азійських сил; він вирушає в дорогу до Азії — на коні. Але тим часом молоді люди, інтелектуали, жінки і професіоналісти встановлюють порядок і налагоджують нормальне життя. Тоді надходять армії Сходу з Георгом і нищать всі соняшні машини. Та, замість відкритої боротьби, сонцеїсти вирішують не виявляти опору, а потаємно зазнайомлювати чужих вояків з апаратом соняшної машини та її продуктом (при допомозі гарних жінок Берліну, які мають повернути вояків на сонцеїзм). Еліза, які відомі жорстокі пляни і розрахунки Георга з сонцеїстами, рятує з любови Рудольфа і сонцеїстів, а тим і свободу.

«Присвячую мої соняшній Україні», — написав Винниченко на титульній сторінці. Крім додаткової мети — здобути цим твором для України місце у світовій літературі, — ми відчуваємо в цій присвяті не тільки емоційне ставлення автора до України, але ще й специфічне окреслення «соняшної», себто пов'язаної з природою. Для Винниченка утопією — чи мрією ідеальної ситуації для розвитку людства — є здорова співпраця поміж трьома чинниками: природою, наукою та працею. На цьому близькому відношенні до природи автор сильно наполягає, але при тим не заперечує користування здобутками науки чи техніки. Це бачимо на прикладі самої соняшної машини, яка, правда, є дуже примітивна у своєму принципі діяння, але все ж таки це — апарат. І тому, хоч, може, без більшого чи глибшого мотивування потреби утопії для науки утопії, наука як складник включена в дещо непереконливу коекзистенцію з природою і працею.

Різні питання демонструє автор у «Соняшній машині». Проблема праці виходить таки найсильнішим, найпереконливішим фактом. Коли автор з'ясував сам, що він виступає проти використання людини людиною, тут його філософія із соціалістичним забарвленням має оригінальне застосування. Всі люди повинні працювати, щоб уможливити нормальний процес життя, а не для того, щоб мати тільки кусок хліба. Себто, засадничо людина може існувати абсолютно самостійно (бо може сама прохарчуватися), але коли вона працює, то на добровільній базі (не під тиском другої людини), для добра всіх. Для Винниченка праця є очищувальним чинником у житті людини. Під час хаосу, який запанував, коли всі почали вживати соняшний хліб, тільки жінки, які працювали (вони ж мусіли прати, шити, піклуватись дітьми) поводитися нормально, бо, крім праці, вони були єдині, що зміли і розважатися по-давньому, і милуватися зимою, їздити на санках. Праця врятувала Берлін від занепаду, вона також переродила Елізу (від холодної, егоцентричної — на сердечну, жертвенну). Боротьба за Елізу поміж Рудольфом та Георгом є також чисто фізичною (вони навіть не

вживають зброї, тільки руками, кулаками борються), і сильніший, Рудольф, перемагає.

У цьому творі автор немов говорить, що культурна спадщина, звички, не є вирішальним чинником для людства, бож вони не спромоглися стримати маси населення від жорстокости, плондрування і напівтваринного існування, базованого тільки на їжі та сексі. Виглядає, що Винниченко висловлює тут екзистенціалістичний погляд, що людина має здійснити своє призначення працею. Працювати треба (мінімально) для особистого прохарчування соняшним хлібом; отже, праця таки є конечною. З другого боку — працювати також потрібно для загальної вигоди, для нормального життя (щоб була електрика, вода, залізниця і т. п.); виконання цієї праці людина вирішує індивідуально, на добровільній базі. Отже, в екзистенціалізмі Винниченка людина залишається суспільною істотою і працює завдяки вирішенню свого інтелекту, а не самої тільки волі.

Коли в давніших своїх творах Винниченко залюбки зупинявся на робітничій класі, у «Соняшній машині» він її майже цілковито ігнорує. У «Соняшній машині» інтелігенція, і пізніше також молодь (навіть із аристократичних родин) — врятували Берлін. Тут автор заперечує позицію тих, які твердять, що для робітників праця є конечною для існування (ця думка є ілюстрована в польській п'єсі «Шевці» Віткевіча). У Винниченка добровільно працюють ті люди, які своїм інтелектом доходять до усвідомлення рятівних вислідів праці. Це уможливило утопію Винниченка — добровільна праця.

Автор також зовсім відкрито й виразно виступає проти вбивання людини людиною, як і проти використання людини людиною. Рудольф висловлює цю думку автора: «Я не вірю, що трупами, вбивствами, смертю можна творити життя. Це логічний абсурд. Терор — це самовбивство для тої самої ідеї, яка його вживає. Так я розумію твою організацію, Максє. Вибач мені, але я з нею не можу погодитись. Я... не політик і нічого на політиці не розумію, але я певен, що люди можуть і повинні порозумітись не шляхом боротьби, насилля й самоничення, а шляхом розуму, науки й праці» (це сказано у відношенні до терористичної організації ІНА-РАК). І з часом Максє роздумуванням і власною волею (знову дещо парадоксальний екзистенціалізм) також доходить до того самого переконання, задемонстрованого чином: він зраджує таємницю своєї партії, щоб тільки не вбивати невинних людей — між ними його матері та принцеси Елізи. (Цей крок можна б вважати і продовженням авторового принципу «чесність з собою». Максє бере сам відповідальність за свої вчинки. Автор кпить собі з стереотипу героїв, які є наставлені другими діяти для добра «справи»).

Ставлення автора до війни подібне: війни вирішують-ся кількома керівними особами, а маси йдуть у покори, але

без переконань. Саме тому остаточною перемога соняшної машини була здобута індивідуальним переконанням вояків, які перейшли на бік соняшного хліба, любови, — а не війни (гасла, які й сьогодні такі популярні!). Та, не зважаючи на такий підхід автора, в нього сонцеїсти таки мусіли збройно здобувати осідок штабу Армії Сходу (хоч це вчинено швидко і автор не зупинявся на деталях, чи були жертви при тому). А жертви ж мусіли бути, бо Мертенс (тепер у провіді сонцеїстів уже) сам виголосив двічі, що «життя одної людини ніщо перед долею людства», і повів групу у відкритий бій.

Винниченко також кпить собі з безпринципности депутатів, які йдуть на компроміс у цілком протилежних справах (приняття соняшної машини за ціну згоди на війну зі Сходом). Хоча автор, може, й підтримував принцип світової федерації держав, але в цьому творі показано радше, що такі федерації стають ще однією маніпуляцією кількох осіб (як раніше Мертенс підготовляв собі «корону світу»), а не вирішення усього людства.

Коли головна ідея та побічні думки є спрямовані приблизно в одне русло в цьому творі, досить дивним і невиразним є насвітлення автором проблеми любови, що її він виводить для повнішого змалювання життя. Засадничо ця проблема торкається тільки трьох пар, які проходять лябінтні дороги, повні незрозумінь і недоговорень, тож справді треба дивуватися, коли вони випадково таки еднаються. Макс і Сузанна проходять цими темними коридорами довший час і ніколи не встигають без пози щиро поговорити. Макс пише їй: «Кохання є дикий кричущий цвіт, з якого виростає рідкий плід — любов. Без цвіту нема плоду, але не всякий цвіт дає плід — любов. Наше кохання, Сузанно, це дикий цвіт, з якого не може бути плоду — любови». Це пізніше здійснюється, бо аж у своєму передсмертному листі Сузанна признається Максові, що й вона два роки його ждала. Так пізніше Труда довший час здобуває Макса (тільки вона до цього більш активно підходить), хоч між ними й далі тривають непорозуміння. Шлях Елізи до Рудольфа є досить непереконаливим. Її спорадичні вибухи любови чи тепла до Рудольфа завжди є попередниками гостріших вчинків супроти нього. І ми дещо не переконані, що остаточно вона любить його, як людину, а не як славного винахідника тільки (чи й переможця в двобої з Георгом). Кінцева сцена, в якій Еліза публічно цілує руку Рудольфа є вже цілком непереконалива; це зовсім не гармонізує з Елізиними прикметами, вихованням і вдачею.

Серед численних інших думок, які Винниченко висловлює у цьому творі, цікавими є його передбачення зростання співпраці афро-азійських народів («східна сила»). Він також ще в 1922 році передбачив такі технічні новації, як телефон з телевизором, і телефон з автоматичним записувачем розмов.

Разом 850 сторінок у трьох томах «Соняшної машини». Та чи за першим, чи й за третім читанням залишається у нас переконання, що перших триста сторінок, перший том, є такі найкраще, найсильніше, по-мистецькому побудований (композиція, драматичний і панорамічний зміст, розвиток характерів, літературні ефекти). Засадничо, головна думка утопії є вже представлена в першому томі, тож ми немов обходимо певне колесо доказів, що соняшна машина є справді можливою, а не утопією, коли автор приводить нас знову до основного твердження. Він дає цілу серію періодів випробувань і дозрівань для своєї ідеї.

У другому томі сказано, що як порнографія є нездоровою для юнацтва, так «соняшна машина є порнографією для недорослого людства». Тож автор хоче переконати нас, як це людство, яке «тепнуло з царства конечности в царство свободи» (сонцеїзм), навчиться цю свободу розумно і корисно вживати. Коли маси захлистуються цією свободою-свавіллям, дехто (Сузанна) не вірить у краще й тому кінчає з життям: «Життя ж немає. Нема душі його — краси. Соняшна машина випалила все людське, а людське є в красі, у творенні краси. У цьому ж є різниця між людиною й твариною... Казок більше немає». Тільки ті, хто витримав пробний етап дозрівання, хто відчув, як Труда, «просто хочеться робити, ну, от хочеться й більше нічого!.. Просто нема куди сил дівати. Ну, від радості, від щастя, від... від волі хочуть робити». (Тут чисто екзистенціалістичний підхід). І аж тоді вже свідомі одиниці самостійно вирішують, чи вони кинуть клич: «Тільки сповнені буйним цвітом, радістю, тільки любовні до праці — нам товариші». І аж тоді вже цій свідомій масі автор ставить останню пробу — боротьбу з Арміями Сходу, яку сонцеїсти виграють, раз віра в людство ожила з відною порядку.

«СОНЯШНА МАШИНА» і «РУР»

На основі детального прочитання щоденників В. Винниченка (в яких він часто нотував, які книжки читав, враження про них) за роки перед тим, коли він писав «Соняшну машину», — ми можемо твердити, що він не читав творів з подібною тематикою — таких, як Карла Чапека «РУР». Це ще більше підкреслює, що Винниченко, як й інші письменники того часу, самостійно порушував теми, ситуації, які загрожували людству. Для Винниченка проблема свободи, незалежності від пращодавців була іншою варіацією теми «Утопії» Т. Мора, в якій представлено ситуацію ідеального суспільства, в якому кожний працює, але й кожний (майже кожний) користується всіма добрими, наскільки йому потрібно. Це соціальна, комуноподібна, політична тематика. У двадцятому столітті люди почали більше турбуватися тим, що

станеться, коли людина в іншу крайність спрямує свою працю і стане автоматом — роботом. 1918 року Георг Кайзер у експресіоністичнім творі «Газ»⁷ підкреслив цю механізацію самої людини. Інші автори цю думку протягнули трохи далі, аж до «Протесту машин» (Р. Ролляна 1921, та А. Толстого 1924).

Робот — механічно діюча людина, і антиробот — творча людина, стали темою творів «Соняшної машини» і «РУР», «Россума універсальні роботи» (скорочено «РУР») — це твір, який спопуляризував слов'янське слово «робот» у всіх мовах світу. Але придумав це слово не сам автор «РУР», а його брат, Йозеф Чапек, 1917 року.⁸ Сама ідея такої «людини» не є новою; вона була і в єврейській легенді (про Голема), і в творах світової літератури («Франкенштайн» М. Шеллі, гомункулос у «Фавсті» й ін.). Карел Чапек (1890—1938) — чеський філософ (доктор філософії), учений, журналіст, драматург, режисер і письменник. П'єса «РУР» була поставлена Лесем Курбасом 1923.⁹ Твори Чапека не були друковані між 1945—48 роками. У перші роки після війни про нього і його творчість у Чехо-Словаччині не писали. У 1958 році була видана в Києві книжка Василя Шевчука, а в 1958—59 рр. вийшли у 5 томах його твори у Москві.

«Россумові універсальні роботи» — «РУР». На острові Россума є фабрика роботів. Дочка президента країни, Гелена, приїжджає з проханнями показати їй цю фабрику. Домін, голова інституції, вияснює їй, як науковець Россум дійшов тільки до творення живої матерії, але його син пізніше зумів зробити з того витвір «вищої досконалости, як продукт природи», бо він відкинув непотрібні (себто непродуктивні) людські прикмети прати на фортепіані, ходити на прогулянки, бути щасливим). Його роботи працюють у досконалому порядку і живуть 20 років. Вони заступають двох з половиною робітників, а кошти утримання їх становлять 0,3 гроша на годину.

Протягом п'ятихвилинної розмови Домін знайомиться й освідчується Гелені. У другій дії, 10 років пізніше, стає відоме, що в той час різні країни купували маси роботів і вели ними війну. Та поволі роботи почали організуватись і повставати проти людей. Гелена довідується, що люди вже цілий тиждень не родять дітей на світі. Вона розуміє, що за-

⁷ «Газ» був поставлений також на Україні театром «Березіль» 27 квітня 1923.

⁸ Йозеф Чапек згадував, що його навела на цю думку одна подорож у переповненім трамваї, в яким байдужі люди виглядали, мов механізми. Він тоді став придумувати слово, яке представило б людину, яка здібна працювати, але не думати. Див. О. Малевич, «Карел Чапек». Москва, 1968, стор. 96.

⁹ Березіль поставив цю п'єсу 24 лютого 1923 для 45 дивізії Червоної армії. Див. «Тесь Курбас; Спогади сучасників». Ред. В. Василько. Мистецтво, Київ, 1969.

стосовування роботів загрожує людству, і тому палить єдиний плян продукції роботів, без якого фабрика не зможе їх більше виробляти. Єдиний рббот, якому на прохання Гелени доктор Галлюс додав ще й душу, також повстає проти людей і сам веде наступ. Всіх людей вбито, крім Алькіста, єдиного, який завжди любив працювати своїми руками. Залишили його рбботи, щоб він сам пробував відреконструювати плян продукції роботів, бо інакше їм всім загрожує кінець за кілька років. Пара рбботів — Гелена і Радіус, добровільно зголошуються, щоб на них здійснював Алькіст лабораторійну аналізу й експерименти. Та Гелена і Радіус одне поперед другого пропонують тільки себе на цю жертву, бо вони люблять одне одного. Алькіст тішиться їхньою любов'ю: «Йди, Адаме, йди, Ево. Світ — ваш». Ці рбботи стали людьми.

У «РУР» вже з самого початку бачимо, наскільки людина почала ставати механізованою: Домін дає собі 5 хвилин на сватання, Гелена помилково трактує секретарку за людину (а це рббот), а керівників відділів за роботів (а це люди). Гелена приїхала на острів, щоб рятувати роботів, а вона остаточно врятувала людство, хоча сама загинула. Так само інша Гелена-робот, яка офірує себе на досліди, вже стала людиною і рятує світ, бо люди далі будуть родитися, тепер уже від неї (справжня Гелена була вже сама напіврбботом — і тому дітей не мала).

Домін вияснює, що плянував, щоб усі люди могли жити для удосконалення себе, щоб «бути самому паном творення», щоб «ніхто не діставав хліба коштом життя і ненависті». Так ці люди в останні хвилини свого життя висловлювали ще свої мрії про щастя й добро людства.

Сам автор, Карел Чапек, писав про свій твір: «Мушу признатись, що написати цю п'єсу мене наставила її фабула, особливо ті два акти, де жменька людей, не схиливши голови, дожидає свого кінця; людський героїзм — це моя улюблена ідея, і він зокрема притягнув мене до цього сюжету. Хай би що вийшло з готової п'єси, я залишився вірним цій ідеї. Для мене важливими були не роботи, а люди... Так я думав передусім чи навіть виключно про людський рід. Техніка, прогрес, ідеали, вірування — все це для мене є скоріше ілюстрацією долі людського роду, як змісту п'єси. І це чудо, яке в останньому акті відроджує людство, не треба приписувати ні природі, ні Богові, ні фізіології Галлюса, ні випадкові; його здійснили люди». «Творча воля, що є рушійною силою людської діяльності, воля, яка збуджує до творення і завойовування, велична стійкість, оптимістична основа людської раси. І цю горду, мужню, активну велич духа я бажав змусити покірно схилитися перед вічним життям, яке несе у собі жінка».¹⁰ Віра автора у людину — превелика; остерега-

¹⁰ Карел Чапек, «Об искусстве». Ленинград, 1969, стор. 37—38.

ючи перед крайностями модерної технології, він все таки не вірить, що людськість може бути знищена, бо має прикмети, які допоможуть їй пережити і найбільші небезпеки (спричинені неправильним застосуванням науки чи іншими загрозами). Розум не є абсолютний, тож і Россум зробив помилку, і його син. Але життя і природа є більші від людини з її слабостями. Значить, людство залежне не від цивілізації чи техніки, а від величі свого духа (даного природою, — каже автор).

У червні 1921 відбулася в Лондоні дискусія про твір Чапека. Бернард Шов висловив тоді думку, що темою «РУР» є теза: «людина мусить велику частину свого життя бути слугою рутини, — тому треба дати людині більше часу для духової незалежності».¹¹ Та на це Чапек зареагував, що його добре не зрозумів навіть Шов. Автор хотів показати свого роду комедію науки (техніки) і трагедію правди. Герой Алькіст вважає, що індустріялізація деморалізує людину, Бусман думає, що тільки індустрія може принести модерні вигоди й потреби, а Гелена інстинктивно боїться всякої машинерії. Для Нани (няньки) всі винаходи є проти волі Бога. Доміні мріє, щоб для людини здобути свободу від праці. Алькіст вірить у саму працю (він інженер, і тому творець) і підтримує внутрішню мету праці, бо сама праця не рівна творчості.

Автор підкреслює погляди і позиції різних осіб, їхні власні «правди життя». Він каже: «Я питаюся, чи це не є можливе в теперішньому соціальному конфлікті в світі — мати аналогічну боротьбу поміж двома, трьома чи п'ятьома однаково серйозними варіаціями й однаково щедрими ідеалізмами? Я думав, що це можливе, і що саме це є найбільш драматичним елементом у модерній цивілізації, що правда однієї людини є протиставлена другій правді, не менше людській; ідеал проти ідеалу, позитивна вартість проти вартости не менше позитивної, замість змагання (як нам звичайно кажуть) між шляхетною правдою і низькою самолюбною помилкою».¹² Автор — філософ, він підходить до позицій суперечливих партій з погляду релятивности. У пізнішому своєму творі «Фабрика абсолюту» він виступає проти догм, бо кожна людина вірить в іншу догму, і готова вбити другу людину, яка вірить не в те, що вона. Чапек каже, що людина є щось цінніше, ніж її власна «правда». І хоч людина зуміла створити складну цивілізацію і науку, вона, очевидно, ще цілком не вміє її контролювати для свого добра й безпеки. І тут бачимо справду у твердженні, що Чапек намагався дати філософічну дефініцію індивідуума у відношенні до демократичної спільноти. Він переймається долею всього людства і вірить в остаточну перемогу життя, природи і любови.

¹¹ *Harkins William E., Karel Capek. Columbia University Press. New York, 1962, p. 90.*

¹² Там само, стор. 92.

У «Соняшній машині» та в «РУР» головна ідея є поступово розвинена у першому томі, відповідно — в акті; решти обох творів є немов поворотом до основної ідеї, періодами випробувань її. Жанр і стиль обох творів подібні, але над цими аспектами ми тут не зупиняємося. Зауважимо також, що автори надали жіночим постатям більш гуманних, реалістичних (себто життєвих) прикмет (Гелена, Труда, Еліза). Жінки — це ті, що не піддалися звичайному животінню під час перших впливів соняшної машини, і жінки були тими, що виступили з активним запереченням проти ефекту механізації в людському житті. Обидва автори — і Винниченко, і Чапек — для керівників нового ладу символічно дають за дружин дочок колишніх голів держав (президент і князь). Обидві вони остаточно рятують людство.

З філософічного погляду бачимо, що обидва автори підкреслюють вагу і потребу давнього порядку, способу життя: працею людина має сама собі заробити на продовження життя. Та тут є деякі розбіжності. Чапек не виступає проти механізації, але він підкреслює творчу працю, як одну із важливіших прикмет людини. Винниченко також не виступає проти машин (бож він їх сам вживає в творі для утопійної розв'язки), але він ставить вище потребу «старомодної праці» (зужиття власної енергії, символізованої потом) для індивідуальної незалежності від другої людини, і для індивідуального вибору свободи. Тут, крім філософічної проблеми (свобода вибору), є ще й суспільно-політична. Обидва автори перестерігають перед втручанням у порядок природи і життя. Обидва вони обожають природу. Та Винниченко в цьому другому випадку висувається на перше місце («Із-за будинків на сивомолочні хмарини, на пужкі кучері землі тепло лягають рожевозолоті благословляючі пальці Великої Матері», — так закінчує він свій твір). Коли Винниченко справді обожає природу, Чапек більше підкреслює порядок природи та, головне, свою віру у людство, у його вічні прикмети.

У Винниченка помітне деяке розчарування людиною, і він тому допускається деяких нерівнобіжностей у веденні своєї головної ідеї. Хоча він устами Сузання приписує революцію соняшної машини пролетаріатові («Я ще мало звикла до могутнього дихання пробудженого пролетаріату»), однак показує цю клясу майже у найгіршому світлі (знову Сузання говорить: «Наш прекрасний пролетарій, почувавши себе паном становища, хоче жити відповідно до свого стану, себто в палацах», — вони ж забирали собі все, що їм сподобалося, плюндрували, нищили). У Винниченка інтелігенція рятує країну, а молодь своєю волею і розумінням потреби мати рух життя є важливим чинником. Тут підхід близький до поглядів Чапека.

Свобода вибору є засадничою для Винниченка, а творча праця — для Чапека. Без цих прикмет людина є не людиною, а роботом. Коли вона стає роботом (маси, які почали

животіння в перших розхристаних захопленнях вигодою соняшного хліба і браком потреби праці), вона втрачає мрії, казки, творчість (лист Сузанни); отже, щоб стати антиробо-том, треба їй зберегти ці прикмети оригінального, першого антиробота — людини.

Обидва автори свідомі того, які загрози несуть із собою крайні способи життя капіталізму, матеріалізму чи комунізму. Хоч вони обидва вірили в соціалізм і підтримували його, вони зрозуміли всі небезпеки цього й обидва стали виразно проти СРСР (Чапек відмовився їхати туди навіть на відвідини). І Винниченко і Чапек стали проти всіх небезпек, що ніс з собою нацизм. Революція роботів та революція соняшної машини має частинно бути віддзеркаленням соціалістичної революції (тільки в «РУР» вона виразніша, а «Соняшну машину» автор своїми поясненнями у «Листі дрібного буржуа» дещо притуманив). Обидва автори турбувалися майбутнім своїх народів і всього людства.

Подібності в обох творах знаходимо і поза самими сторінками цих двох книжок. «РУР» та «Соняшна машина» були критиковані у рідних країнах за те, що у них не було виразного чеського чи українського змісту. Обидва ці твори були першими, виразнішими прикладами наукової фантастики даною мовою. «РУР» була першою чеською експресіоністичною п'єсою, а Винниченко перший в українській літературі писав п'єси цим стилем (Винниченко випередив і західну літературу з цього погляду на кільканадцять років!). Обидва автори працювали для свого народу також і поза літературою. (Цікаве, що близькі приятелі Чапека — Бенеш і Масарик, мали кілька розмов з Винниченком під час його праці над «Соняшною машиною»). Невдовзі по появі і «РУР» і «Соняшної машини» відбувалися публічні дискусії та обговорення творів: Чапекового навіть у Лондоні, Винниченкового у Луганському (28 квітня 1928 в Домі освіти, доповідь проф. Грушевського),¹³ Харкові (квітень 1928, бібліографічний гурток бібліотеки радторгслужбовців, доповідь Сіроштаня),¹⁴ у Музеї революції (25 березня 1928, редакція журналу «Життя і революція», доповідь І. Лакизи),¹⁵ у Київському Домі вчених (7 березня 192?, доповідь Михайла Івченка)¹⁶ та й інші.

Але різняться ці твори і тим, що хоч їх перекладено на інші мови, хоч структурно і технічно Винниченків твір є кращим зразком літературного твору, — «РУР» був більше

¹³ Архів Винниченка. Колумбійський університет. Машинопис — переписаний допис (російською мовою) з газети — без подання джерела.

¹⁴ Там само. Машинопис. Переписано з газети «Пролетарий» від 14. IV. 1928 (російською мовою).

¹⁵ Там само. Машинопис. Переписано з «Пролетарської правди» 27. III. 1928.

¹⁶ Там само. Вирізка з газети. Без точніших даних.

відомий. Отже, Винниченкові сподівання відкрити світ Україні цим твором — не справдилися. І шкода, що цей твір не є тепер приступний читачам (по обох боках залізної завіси) і його не перекладено на поширені мови світу, зокрема на англійську (хоча б у трохи скороченій і зредагованій формі), бо заторкнена в ньому тематика є тепер дуже актуальна. Шкода, що ми не намагаємося самі пустити цей твір у світ.

Засадничо твір Винниченка утопійний. Автор вірить у можливість такого стану. У щоденнику він писав: «От коли б швидче справдилося пророцтво про перемогу „Соняшної машини”, себто природи, праці, науки й свободи в житті людського суспільства, та ще й у такому масштабі. Коли б швидше настала „сонцеїстська” — чи, краще сказати: конкордистська Республіка Землі, а це мало б велику вагу! Колись напевно справдиться, з абсолютною певністю можно це пророкувати. Питання тільки в тому: як швидко? Чи доживемо ми ще до цього здійснення мого пророкування? Які стадії буде переходити боротьба за „Соняшну машину” та за сонцеїзм? Які доби? Які жертви будуть покладені на олтар її? Які „тіні минулого” будуть найцупкішими, найлютішими, найкривавішими в цій великій і останній, дійсно, останній борні? Невже Сталіні та його подібні нащадки й спадкоємці Леніна? Чи гітлерівські? Чи ще якісь інші, нові, модерніші, відповідніші до тих етапів?»¹⁷

Твір Чапека у порівнянні до Винниченкового можна назвати антиутопійним, бо автор написав його як пересторогу (а крім того, він підкреслював свою віру в людство). Чапек більше насвітлює позицію індивідуумів, їхні світогляди, їхні «особисті правди життя», у той час як Винниченко підсумовує це у політичні одиниці, радше у держави (хоч індивідуальний вибір є важливий). Чапек підкреслює релятивність індивідуальної «правди життя», догм («людина є щось більш цінне, ніж її власна правда»); Винниченко кладе радше свою догму як єдино рятівну.

Не зважаючи на ці розбіжності, бачимо, як рівночасно обидва автори турбувалися майбутнім людини, що стала під загрозою великих змін у двадцятому столітті, і як обидва вони підкреслили важливість давнього антиробота—людини, з її суттєвими прикметами.¹⁸

¹⁷ Володимир Винниченко, Щоденник (книга XXVII). Рукопис. Запис 12. IV. 1938. Архів Винниченка.

¹⁸ Друкована тут стаття Л. Залеської-Онишкевич була читана, як доповідь, під час наукової конференції, влаштованої Комісією УВАН для охорони і вивчення спадщини В. Винниченка у Нью-Йорку 12 грудня 1970.

Кіч і його ґльорифікація

Ліда Палій

АНТИМИСТЕЦТВО

Слово «кіч» народилося, мабуть, у мюнхенському середовищі торгівлі картинами і первісно означало малярську халтуру; згодом воно набрало ширшого значення. Слово прищепилося вже в англійській, французькій, польській та інших мовах, тож буду його вживати і в українській.

Важко подати точну дефініцію кічу, тому що критеріями його оцінки є насамперед особистий смак.

Кіч має зовнішні прикмети мистецтва, є однак фальсифікатом, виконаним передусім для ефекту. Він не є мистецтвом, навіть не є кепським мистецтвом, а творить свою власну, замкнуту в собі систему.

Кіч уособлює мрію неперебірливого покупця, він є дешевою леліткою. Його творення не впливає з внутрішньої потреби мистця і тому є фальшивою, але легкою формою, яка робить зайвою потребу духової дії і розуміння. Уява не мусить працювати, усе йде звичним руслом. Кіч імponує тим покупцям, які ще собі не усвідомили своїх культурних потреб і намагаються їх задоволити поверхово.

Польський критик Станіслав Стопчик пише: «Кіч наслідує, тобто жирує на професійному мистецтві, є невдалим відзеркаленням офіційного й академічного мистецтва, з тим, що академічний канон замінює на шаблон... Кіч — це маніфестація банальної чутливості, в загальному нещирої, висуненої для продажних цілей».

Фріц Карпфен у книжці «Der Kitsch» ще гостріше за суджує цю творчість: «Це дешева цяцька, без смаку, оздоблена мистецькими емблемами, це комічна помпезність з дилетантськими гаслами, які відповідають духовості крамаря... річ, яка нічого не каже і нічого не вимагає від інтелекту... блеф, що хоче обдурювати серце і витискає слюзи, як цибуля... Коротко: облуда, розрахована на дитячу радість з блискітки... штучний мед, мазаний на губи, який приємно й солодко смакує і є легкостравний».

У кічі форма стає важливішою від змісту, зовнішність важливішою від мистецького виконання. Кіч обманно підпорядковує формі навіть матеріал. Наприклад, дерево підроблене, щоб виглядало як метал, і навпаки.

Через захоплення зовнішнім ефектом автори кічу творять часто зовсім нефункційні предмети, які не мають жадного застосування ні значення. Кіч не є обов'язково майстерно недоладний; деякі здібні майстри творили його.

З приходом індустріалізації та поширенням світу мистецьких зображень масова культура набрала зовсім нових прикмет, відмінних від культури еліти, та сприяла поширенню і тріумфові кічу. Масова продукція на замовлення теж сприяла кічеві. Алекса Челебонович, югославський мистецький критик, зауважив:

«Розвиток техніки з її наслідками дав можливість відносно невеликим коштом реалізувати будь-яку ідею, яка приходить до голови некультурної людини... Великі маси людей, які не мають відношення до справжніх вартостей минулого, студій історії і принципів властивого вживання матеріалів, почали творити... Вони задоволені творенням спрощених замісників, замість автентичних предметів, і вважають їх гарнішими; порожнечу виповняють схожістю і фальшивою виставністю».

На мою думку, популярність кічу не залежить від соціальних на шарувань. Неосвічена людина, не заражена лицемірством маломіщанської культури, прийме і зрозуміє справжнє мистецтво. Примітивні племена чи відокремлені від світу люди, як, наприклад, наші малярі Никифор і Примаченко, творили спонтанно, експресивно і щиро, у них найважливіша безпосередність і невимушеність, їхні форми автентичні. Вони нікого не наслідують, їхня творчість ніколи не є кічем. Щойно коли такі люди попадають під вплив технології, їхня творчість може стати вимушеною і нещирою, вони стають наслідувачами, а творча дія не може бути наслідуваною.

Американський критик Клемент Грінберг вважає, що кіч є зниженням культури до мас, тоді як мистецтво підносить маси до культури. Він твердить, що кіч допомагає диктаторам впливати на духовність людини. Як приклад, наводить Гітлера і Сталіна. В обох диктаторів особистий смак схилився до кічу, вони милувалися в помпезному малярстві, а Гітлер планував архітектурний супер-кіч у центрі Берліну.

КІЧ ДОВКОЛА НАС

На американському континенті ми безнастанно бомбардовані кічем у телевізії, у фільмах, літературі, рекламі, музиці. При обговоренні прикладів обмежуся декоративно-ужитковими предметами. У деяких крамницях та каталогах бачимо сотки творів кічу: пластикові овочі, освітлені зсередини, троянди з воскового паперу, настінні годинники у вигляді квітки, пляшки у формі скрипки, яка видає звуки, коли з неї наливати, млинок на перець у формі Ейфелевої вежі, тореадор і бик, розмальовані на чорному сукні, алюмінієві прапори над три таблиці, на якій виріта присяга відданості державі, і т. д. Є в цих творах усе, що характеризує кіч: брак творчості, брак смаку, нефункційність, облуда, помпезність і саркастична сентиментальність. Часто тут перебільшена драматичність, афектація, поверхова хитрість маскується під авангард.

Ми маємо свій український еміграційний кіч, буває він у крамницях, обдаровуємо ним одні одних і стараємось переконати себе, що це нагадує нам рідний край. Плаваємо в носталгії, в романтизмі, в дешевому патріотизмі. Вишивка у декого стала символом українства, кладемо її всюди: на запрошення, на святочні картки, на програмки, на свічки, на абажури, на кераміку, друкуємо на скатертях. Забуваємо про те, що хрестикова вишивка первісно розвинулася при декорації полотна, тканого поздовжніми і поперечними нитками. Вона ніяк не здається щирою на опуклих формах глини та на вигладженій фактурі. Друкований хрестиковий взір на скатертях — це облуда. Куди краще відповідали б там мотиви наших мальованок.

Бувають ще й традиційні гуцульські взори чи стилізовані трипільські мотиви, наведені інколи на витієваті псевдомодерні форми кераміки.

Декуди покутують привезені ще з західніх земель широкі рамки до картин з пласко довбаними зображеннями, розмальовані строкатами кольорами. Такі рамки втрачають свою первісну функцію і приглушують картину.

З України приходять до нас поруч з гарними глиняними виробами і багато кічу: вирізьблені з дерева олені й орли, майстерно виконані, але неестетичні, мальовані дерев'яні писанки, таблиці з романтичними інкрустованими соломомою ілюстраціями, переважно гуцульської тематики. Це все масові вироби, і їхні автори часто свідомі браку мистецької вартості творів. (Пригадую, відвідуючи одну робітню в Україні, я запитала, що вони роблять, і дістала відповідь: «Халтуру»).

Важко гудити весь кіч. Кожний з нас має у собі дрібку «кічменша» (це слово створив Гілло Дорфлес у книжці «Kitsch — the World of Bad Taste»). Кіч знайшов собі тепле місце в нашому суспільстві, і ми його не викоренимо. Було б однак краще не розглядати кіч, як щось серйозне. У західньому світі є люди, що уважають кіч забавним, колекціонують його. В Америці в 60-их роках аматори т. зв. руху «кемп» милувалися деякими формами кічу, мовляв, він такий поганий, що став цікавим. У Франції виходить розкішний журнал «Kitch». У Варшаві була в жовтні 1971 року виставка кічу.

Шкідливий стає кіч тільки тоді, коли його підносити до гідності мистецтва, а то й репродукувати у мистецьких виданнях.

КІЧ У МИСТЕЦЬКИХ ВИДАННЯХ

Народне мистецтво в радянських виданнях я розгляну передусім з погляду естетичності, ніж стильовості чи традиційності; ці останні лишу для оцінки фахівцям.

У 4 томі «Історії українського мистецтва» (Київ, 1970) репродукції виробів з дерева бездоганні. Є там різьби Ю. та

М. Шкрібляків, наївні фігурки В. Бідули «Селяни», як і Д. Білинського «Жебраки», примітивні, з великими головами, прямими контурними лініями, узагальненими площинами; можна відчувати матеріал, навіть там, де він закритий фарбою. Все це твори 19 і початку 20 ст., і відзначаються вони технічною досконалістю, оригінальною формою. На жаль, уже у 5 томі тієї самої історії мистецтва попадають перевантажені декораціями вироби з дерева, наприклад: претенсійних форм, зовсім не-функційна тарілка Я. Халабудного з 30-их років. Це час, коли зникають господарські предмети, що їх раніше прикрашували різьбою, а різьбу переносять на вироби т. зв. мистецької галіантерії. На цьому дуже терпів мистецький рівень дерев'яних виробів і на західних землях під Польщею, і на центральних і східних українських землях. В Українській РСР впровадження пропагандивних елементів у мистецтво призводить до нещирости. Праці починають виконувати в артілях, зникають великі майстри з індивідуальним, щирим підходом до творчости.

Останнім часом трохи покращали вироби з дерева. Помітний поворот до скромнішого різьблення. Все ж до шостого тому історії мистецтва потрапило кілька незугарних творів, особливо тека для альбома «Визволення» М. Кищука, який очолював різьбарську артіль у Косові. Предмет розрахований на зовнішній ефект, перевантажений інкрустацією дерева, перлямутру та пацьорками. На теці в рамках з геометричного взору панеля, на якій зображений гуцул з усіма деталями народного одягу. У правій руці у нього топір, у лівій прапор з написом «Хай живе радянська Гуцульщина» та герб із зіркою. Лівою ногою гуцул стоїть на прапорі із свастикою. Рисунок дуже аматорський.

Державний музей українського народного декоративного мистецтва має десятки тисяч прегарних експонатів, але чомусь у книжечку про нього (Київ, 1968) попадає якраз багато недолугих творів. Поруч кількох цікавих дерев'яних предметів, в яких композиційне розташування орнаменту зумовлювалося призначенням предмета і його формою та конструкцією (притоки до ярем, свічник, мірка до борошна тощо), бачимо такі твори, як дерев'яна різьба П. Верни «На полонину». Більшу частину різьби займає скеля з поваленими пнями, на неї спинаються дві гуцулки з конем і собакою, позаду йдуть два гуцули. Все позоване. В автора брак відчуття специфіки матеріялу, різьба перевантажена зайвими деталями (навіть взір вишивки видряпаній на дереві).

У книжці «Різьба та художній метал» (1962) є репродукція дерев'яної електролямки Коваля. Твір у формі скелі з тропічними деревами. Внизу з одного боку лев душить якесь звірятко, вище нього повзе алігатор, а зверху сидить птах. По другий бік скелі, у великій ніші слон, а в меншій — місце на лампочку. Все виглянсоване так, що не відчувається вже матеріялу.

У виданні «Народні таланти Прикарпаття» (Київ, 1969) є цілий ряд дуже аматорських предметів, з надмірними прикрасами. Прикладом може бути вішальце для рушника І. Кудлака — різьба на тонованій поверхні. На панелі, обведений рамками геометричного взору, невміло вирізьблений карпатський красвид: гори, дерева дивних форм, дорога, хата, вориння, вівці, гуцул грає на трембіті, коло нього собака, на кудлатих хмарах ноти пісні. Цей експонат є в музеї у Львові.

У книжці «Нариси українського декоративно-прикладного мистецтва» (Львів, 1969) репродуковане фото шкатулки М. Мегединюка. На ній надріботаний нецікавий орнамент з пацьорків, стоїть вона на численних ніжках, деякі у формі постолів, інші на кшталт писанок.

Найбільш популярними у всіх виданнях є предмети з інкрустованими або вирізьбленими портретами. Зустрічаємо дерев'яну шкатулку з львівського музею з портретом Шевченка і рослинним орнаментом, яка радше схожа на коробку на чоколядки. Є численні тарілки з зображеннями Хмельницького, Франка, Кобилянської, Леніна, часто з написами, гербами.

Коли мова про килимарство, в четвертому томі історії мистецтва представлені гарні приклади традиційної творчості, в яких характер орнаменту впливає із особливої технології ткацтва. У журналі «Народна творчість і етнографія» (ч. 1, 1969) є репродукція прегарного килима Сергія Колоса «Пес і птаха». Килим бездоганно скомпонований із стилізованими зображеннями звірів та дерев, базований на традиції подільських килимів 19 ст. У збірці листівок із республіканської ювілейної виставки українського народного декоративного мистецтва (Київ, 1969) зустрічаємо кілька надзвичайно гарних сучасних килимів: «Ой, на горі вогонь горить» (В. Федько), «Ходить Довбуш молоденький» (С. Шабатура, В. Бас, М. Піхурко).

Чому ж тоді у шостому томі історії мистецтва немає цікавих творів? Репродукований натомість килим Д. Шавкіна «Визволення Києва». Це твір традиції 30-их років, коли робітні почали діставати замовлення на монументальні килими з багатофігурними сюжетами і багатопляновими композиціями. Майстри виробляли твори, які імітували малярство. У «Визволенні» на центральному пляні вояк у героїчній позі з прапором в одній руці, другою обіймає жінку, що прийшла його вітати. Внизу зброя, прапори, на дальшому пляні Софійська дзвіниця і пам'ятник Хмельницькому.

У книжечці про державний музей у Києві є репродукції двох монументальних килимів майстрів села Дігтярі на Чернігівщині. Один називається «Тарас Шевченко», другий — «Радянська Україна». Рисунок більш компетентний, як у попередньо згаданому творі, однак композиція перевантажена, алегоричні постаті позовані, мов на пропагандивних афішах, усе метушливе і композиційно і кольорами, так що

годі десь зупинити око. Еклектичний площинний орнамент невміло поєднаний з картинними тривимірними зображеннями.

У «Нарисах з історії...» бачимо килим з рослинним орнаментом, на якому квіти творять п'ятираменну зірку. У самій середині кремлівська башта з усіма деталями, годинник на вежі показує п'ятнадцять хвилин по дванадцятій.

Репродуковані у книжках вироби з порцеляни в більшості нецікаві, нагадують радше дешеві сувеніри.

У шостому томі історії мистецтва натрапляємо на фігурку О. Молдавана і Г. Калуги «Гам дівчина воду брала». Дівчина в народному одязі тримає відро, ноги незграбно зливаються з підставою, поверхня трохи розмальована, лінії манірно заокруглені й спрощені. Враження солодко-сантиментальне.

У книжечці про державний музей народного мистецтва є репродукції двох творів В. Трегубової і М. Трегубова з групи «Українське весілля», знову фолклорна тематика і народні одяги, знову сантиментальність. Обличчя невдало розмальовані, брак знання анатомії особливо у постаті бандуриста.

У виданні «Українське народне декоративне мистецтво» показані експонати з виставки в Києві 1963 року. У творі В. І. Щербини «Дан приказ» воляк у порцеляні, мов лялечка. У збірці листівок з ювілейної виставки є твір того самого автора «Майська ніч». У героїчній позі стоїть козак з оголеною шаблею, а до грудей тулиться йому дівчина в народному одязі.

Завдяки дуже старій традиції та популярності, кераміка на Україні менше потерпіла від масової продукції. Твори, зображені в мистецьких виданнях, здебільша бездоганні. Маємо добрі видання про наддніпрянську та про косівську кераміку, непогані приклади щиро наївної творчості І. Гончара і його учнів, цікаві репродукції сучасних творів І. Марчука, П. Ганджі, Г. Севрук, О. Рапай. Є деякі гарні експонати в книжечці «Львівська кераміка» (1970).

Поряд з добрими прикладами декоративно-ужиткового мистецтва можна б ще вирахувати десятки творів, які радше належать до категорії кічу. Прикро, що експонати сумнівної вартості появляються на міжнародних виставках. (Наприклад, «Експо 67»). Чи не час уже б керуватися естетичними критеріями при доборі творів, які репрезентують перед світом українське народне мистецтво?

Юрій Смолич про Олексу Слісаренка

Надрукувавши три книжки літературних спогадів — «Розповідь про неспокій» (1968), «Розповідь про неспокій триває» (1969) і «Я вибираю літературу» (1970), відомий радянський прозаїк і теперішній голова правління СПУ Юрій Смолич почав друкувати у київській «Вітчизні» з першого ч. за січень 1972 року заключну книгу цих розповідей п. н. «Розповіді про неспокій немає кінця». Як і в попередніх книжках, так і в цій, уже четвертій, багато промовчування, висвітлювання у кривому дзеркалі, чимало підфарбовування під сучасні соціалістичні тенденції поруч з безупинним підкреслюванням власної ваговитости і значення, проте ці розповіді Ю. Смолича можуть бути де в чому цікаві для дослідників нової української літератури. Треба сподіватися, що публікація цих спогадів спонукає співучасників і співтворців літературного процесу 1920-их і 1930-их років, особливо ж тих, що опинилися на еміграції, висвітлити цей процес у своїх мемуарах, правдиво й вірно, без літературного домислу й перебільшення.

Передрукуюючи з нових спогадів Ю. Смолича його «розповідь» про Олексу Слісаренка, треба пригадати й уточнити деякі факти з літературної біографії цього видатного письменника, що про них Ю. Смолич згадує тільки натяками й недомовками, абож і промовчує їх.

Народжений 1891 року в родині лямаря на Харківщині, Олекса Слісаренко почав друкувати свої твори з 1911 року в журналах «Рілля», «Літературно-Науковий Вісник», «Рідний край», «Сніп» і «Село». Розгорнувши широку літературну діяльність, зокрема у ділянці прози, в 1920-их роках, він закінчив її виданням роману «Хлібна ріка» у в-ві «Рух» 1932 року. Після цього О. Слісаренко, цюкований з усіх боків тодішніми режимними літературними критиками, був примушений замовкнути. Заарештований 1934 року в період постишевського терору, він був, правдоподібно, тоді ж знищений. Така дата його смерті була подана у збірнику «Із поезії 20-их років» (Київ, 1959, стор. 409). У передмові до виданої 1965 року збірки творів О. Слісаренка п. н. «Бунт» дату смерті автора перенесено на 1937 рік. Автор передмови Іван

Дузь писав тоді: «Трагічно склалася доля Олексі Слісаренка: в тридцять роки, в період культу особи, письменник передчасно пішов з життя... Він був безпідставно заарештований, а 3 грудня 1937 року перестало битися його чутливе серце...» Повториз цю дату І. Дузь також і в статті п. н. «Олексі Слісаренко» в «Радянському літературознавстві» (ч. 10, жовтень 1965), визначаючи причину смерті письменника, як... «трагічний випадок». Але й ця дата смерті О. Слісаренка не прийнялася в радянських довідниках. В УРЕ й УРЕС день його смерті покладено на 3 листопада 1937 року... — Редакція.

Слісаренко.

Олексі Андрійович.

Неодмінно Олексі Андрійович: по імені та по батькові, що за тих часів було зовсім незвичне. У ті роки в письменницьких колах мало хто удостоювався величання і по імені, і по батькові. Для небагатьох, особливо шанованих, увійшло в звичай інтимно-шанобливе лише по батькові: Григорович, Гурович; а взагалі звертались просто на ймення: Іване, Василю, Михайле; інші відкликались на панібратське Сашко, Левко, на ласкаво-зменшене — Гриць, Вася, Володя, на чудернацько-претенсійне — Михайль, Майк, Гео, або й на мірою дружне, мірою офіційне — товаришу Борисе, товаришу Валеріяне. Іменем же й по батькові величали хібащо тогочасних літературних вождів — плужанського «папашу» Пилипенка Сергія Володимировича та вуспівського лідера Івана Юліяновича Кулика. Ну й Остап Вишня був Павлом Михайловичем — до чарки, а після чарки Павлушею. Але Слісаренко був Олексією Андрійовичем завжди і для всіх, навіть для ровесників і найближчих на той час друзів — Майка Йогансена чи Левка Ковалева.

Чому до Слісаренка пристало саме таке величання й іншого бути не могло?

Не знаю. Тоді, бувши мало не в два рази молодший проти Слісаренка, я над цим не задумувався. Тепер міркую, що тільки через його зовнішність. Зовнішність в Олексі Андрійовича була не абияка, а на ті часи несподівана і навіть визивна.

І саме з опису зовнішності мені хочеться почати про Слісаренка.

Вигляд Олексі Андрійович мав напрочуд солідний: директор банку, дипломат у ранзі посла, метрдотель у ресторані найвищої кляси, взагалі персона грата з розжалуваних, але до часу ще не знищених революцією колишніх можновладців. Дарма що походив Слісаренко з сільської бідняцької ремісничої родини і в жилах його текла аж ніяк не «голуба», а натуральна червона кров плебея. Освіту мав середню, але спеціалізовану — агрономічну; першу світову війну пройшов солдатом-артилеристом та прапорщиком. Демобілізувавшись,

повернувся був до агрономічної діяльності, та невдовзі віддався тільки літературі — і творчо, і професійно: був Олекса Андрійович якраз виразно виявлений письменник-професіонал. І це також було джерелом поваги до нього, адже в ті часи, двадцять роки, письменників, що професіоналізувалися, було не густо.

Та усіх інших плебеїв у літературних колах — а в ті часи в письменницьких колах плебейський прошарок переважав усі інші — шокувало те, що Олекса Андрійович, виходивши з дому, неодмінно брав з собою величезний і туго напханий портфель — атрибут аж ніяк не пролетарського становища. Правда, у тім портфелі Олекса Андрійович носив переважно пижі, порох та шріт, бо був завзятий мисливець, а також різне риболовецьке причаңдалля, бо був і заповзятливий рибалка. Особливо ж драгували його недругів вусики — маленькі, «піжонські», як тоді казали, вусики під самісіньким носом, щось на кшталт вусиків Чарлі Чапліна в створеному ним образі маленької людини. Крім того, з весни до осені Олекса Андрійович носив на голові плескатий соллом'яний капелюшок «канотье» — «крик моди» від кінця дев'ятнадцятого століття до першої світової війни. Вдягався Олекса Андрійович вишукано й франтувано, костюми мав від найкращого кравця й віртуозно відпрасовані, а галстук («краватку» — за тодішньою термінологією) пов'язував найчастіше «метеликом», як в оперних співаків чи фігурантів з лохоронного бюра. Всі ці атрибути надзвичайно іритували критиків його літературної творчості — і поетичної, і прозової, а надто публіцистичної, бож були то часи, коли галстук поцінувався як відзнака буржуазного походження, а канотье, подібно до циліндра на головах мальованих на плякатах буржуїв, підкидало думку про капіталістів і потребу поглиблення класової боротьби.

Був же Слісаренко не тільки походження трудового, але й сам великого трудового життя — усім літераторам, та й трудівникам всякої іншої професії у приклад. Він сідав до столу щоденно, систематично (за винятком тих днів, коли відбував на полювання), зрання і працював кілька годин, не встаючи, аж поки не наспівав час іти до редакції. І за своє недовге творче життя залишив чималеньку літературну спадщину. А скільки перечитав рукописів і відредагував книжок, будучи головним редактором вельми плідного в ті часи видавництва «Книгоспілка»! Адже переважна більшість тогочасних молодих письменників починали свій шлях саме в «Книгоспілці», з кабінету Олекси Андрійовича, а вже згодом, та й то не всі, виходили й на орбіту Державного видавництва — ДВУ — під руку Володимира Коряка. Видати першу книгу молодого письменника — то був Слісаренків спортивний інтерес, своєрідне гобі. До того ж, дарма що поставний та величний, був Олекса Андрійович людиною доброго серця і відкритою для добра душі: доброзичливий...

Була у вдачі Олекси Андрійовича ця неоціненна для старшого письменника риса: він любив літературну молодь і вічно панькався з нею. Досі не збагну — і чого він отак морочився з Шкурупиєм, Бажаном, Яновським, Вражливим, Павлом Івановим або зі мною? Ми ж бо були тоді літературні початківці, а він визнаний метр. Це рідкісна риса і безцінне вміння: бути водночас і метром, і наче побратимом-перевесником.

Звичайно, я готовий до запитання: а яку ж таку «роботу» провадив серед вас, молодих, ваш метр товариш Слісаренко?

Ніякої.

Власне, бувало так — і те раз-у-раз: увечорі дзвонив телефон, і голос Олекси Андрійовича озивався:

— Юро! У мене до чаю сьогодні вишневе варення. Майк щойно дзвонив — зараз прийде. Коля (Микола Бажан) вже тут і, як завжди, ласо позирає на конфітуру. Прихопіть по дорозі Павлушу Іванова й Васю Вражливого. І поспішайте, бо чайник охолоне.

Бував інший варіант:

— Юро! Яке у вас сьогодні варення до чаю? Полуниці? Чудово! Я зараз подзвоню Майкові, а Колю і Васю прихоплю по дорозі. Юра (Яновський) якраз у мене, так що про нього не турбуйтеся.

Олекса Андрійович над усе полюбляв чай з варенням. Його улюбленою конфітурою був агрус або вишня з кісточками.

А ще любив Олекса Андрійович смажити свинину. Це смаження мало свій ритуал. Олекса Андрійович підв'язував фартух дружини, брав довжелезного й гострого, як бритва, м'ясницького ножа і краяв шмат сирої свинини тоненькими пластівцями. Тоді гаряче нагрівав пательню, кидав на неї (Майк казав: на ню) пластівець — той шкварчав, як кіт на собаку, зразу перекидав його другим боком — і, будь ласка, печеня лягала на тарілку.

Та оте чаювання чи вечеря в Слісаренка раз-у-раз перетворювалась на справжній літературний симпозіум: жодна літературна новина не минала при столі нашої уваги — тоді ще не так багато виходило нових книжок. Будь-які творчо-організаційні проблеми — а їх тієї пори літературної чехарди виникало до біса, більше, ніж з'являлося книг, — теж обговорювались тут з усією пристрастю й пристрасністю. Правда, Майкові Йогансеніві всі ті літературні розмови швидко набридали, і він поспішав перекинутись на проблеми з поля мисливства й риболовлі: яким номером шроту бити дрофу, а яким куличка, або — сом клеє в Дінці на Коропових хуторах (які через те й варто було б переіменувати на хутори Сомові), а судака краще брати на самодура-хлопавку, але неодмінно з гачком-трійчаткою... Проте література —

то завжди була тема номер один, і перше та останнє слово в дискусіях самоповажно залишав за собою Олекса Андрійович.

За таких розмов не минали й судів та пересудів про поплічників у літературному процесі — і друзів, і недругів. Був Олекса Андрійович, як сказано, людина доброї душі й щирої доброзичливості, але треба було шануватись, щоб не виказати йому якоїсь вади: Олекса Андрійович зірко підмічав усякий гандж не лише в недруга, але й у друга, і тоді вже будьте спокійні, або точніше — спокійним вам не бути: він добере гострого слівця, щоб взяти вас на кпини. Люди, котрим не дано розуміти й цінити гостре слово, побоювались Слісаренка й нерідко приховували ворожість. Але людей, обдарованих нормальним почуттям гумору, дошкульні глузи Олекси Андрійовича причаровували, навіть коли вони були спрямовані на них самих. Характерно: багатьом дрібним оповіданням, що виходили з-під пера Слісаренка, закидувано критикою «фейлетонність». Очевидно, так воно й є, але якщо фейлетон разить, значить, він влучає. Коли ж він переживає злободенність і навіть мало не через півстоліття читається з інтересом, це означає, що він з великої літератури. Так я і сьогодні думаю про дрібні оповідання Слісаренка. Критики, справедливі й доброзичливі, власне, я маю на увазі тих, котрі не звертали уваги на портфель, вусики й канотье, в свій час не раз і небезпідставно називали Слісаренка літописцем епохи. І справді, якщо кинути оком на всю літературну спадщину Слісаренка, то навіть сама хронологічна послідовність і тематичний осяг прозових творів його дають підставу для такого твердження. Перша революція 1905 року, світова війна, війна громадянська, боротьба з руїною, перехід до соціалістичного будівництва, зокрема колективізація сільського господарства — усі ці найважливіші періоди нашої доби змальовано на сторінках творів чутливого, уважного, не байдужого до соціальних процесів літератора. Перо Слісаренка раз-у-раз, як кажемо тепер, вторгалося в саме життя — складне, а інколи й заплутане на зламі двох епох, при самісінькому початку того зламу. І завжди в усіх творах Слісаренка-повістяря головним, а часто й взагалі єдиним об'єктом творчої уваги автора була проста, як кажемо, маленька людина. Саме та «маленька людина», на плечі котрої лягав тягар великого життя. Автор неначе прагнув їй допомогти, підказати відповіді на її запитання, знайти вирішення для її проблем, взагалі «владштувати» її в житті. І врівночас письменник не спускав з ока ті сили, що чинять опір організованій боротьбі соціальних низів, наче стоячи поруч із своїми персонажами, щоб прийняти удар, — згадаймо новелу «Позолочене оливо». Або письменник обрушується на сили ворожої протидії навальною і нещадною сатирою: згадаймо «Президента Кислокапустянської республіки».

Самий творчий процес у письменника Слісаренка розвивався, я б сказав, напрочуд закономірно. Охопивши своїми

першими прозовими творами сучасність, а сучасністю тоді була перша імперіялістична й громадянська війни, письменник раптом — оте «раптом» якраз і було закономірністю — повертається до недавнього минулого, до років, що передували війнам, і насамперед до подій першої революції 1905 року та її поразки. Так відбувалося осмислення історичних процесів від стихійного протесту до організованої боротьби. Повість «Плянтації» яскраво відтворює той період в українському селі. Але письменник поширює кут свого огляду: відштовхуючись від сільської периферії, він звертає увагу на зв'язки з процесами в місті і щедро використовує власну біографію в повістях «Бунт» та «Страйк». А втім, певна доза автобіографічності притаманна багатьом творам Слісаренка.

Після такого творчого «розгону» письменник знову повертається до животрепетних подій та процесів сучасності — до подій і процесів періоду громадянської війни. Низка новель і найбільший твір Слісаренка роман «Чорний ангел» неначе підбивають підсумок авторським пошукам і роздумам все в тому ж річищі розкриття внутрішнього світу маленької людини віч-на-віч з великою епохою. Роман позначається і філософським заглибленням у соціальні процеси на зламі епох, і гострою психологічною малювання людських образів. Автор відкидає геть заштампований в ті часи в літературних творах образ «старого інтелігента» чи «представника старої інтелігенції» в такому ж трафаретному протиставленні революційним віянням нової доби і виразно малює всю багатобразність інтелігенції тих часів — її мрії та устремління, помилки й омани, манівці й прості шляхи.

І от, пройшовши крізь це багатотем'я «доби кулі і крові», письменник щедро віддається такому ж багатотем'ю нової сучасності — «доби поту і мозолів», періоду відбудови після розрухи, і знову в кути його зору долі маленьких людей, тепер уже в праці й творчості. В арсеналі письменника і побут, і романтика, і суворя, складна дійсність, і гарячі мрії та устремління в майбутнє. Оповідання «Авеніта», мабуть, виходить на вершину цього нового циклу. Пізніше, років за два, за три, Слісаренко напише і роман «Хлібна ріка». Сноби від критики полюблять зараховувати його до так званого жанру «виробничих» романів, — і справді, «Хлібна ріка» — то був, власне, перший в українській пожовтневій літературі роман у цьому, пізніше скомпромітованому халтурниками жанрі...

Скільки ляментаций, скільки закликів до письменників негайно віддукуватись на сучасність та активно в сучасність втручатись проголошено за минуле півстоліття, проголошується до сьогодні і проголошуватиметься завтра, але в літературознавстві якось забуто, що був живий приклад тому при перших кроках української пожовтневої прози — його показав Олекса Слісаренко, літописець і трубадур сучасності.

Я перепрошую критиків і літературознавців, що дозволив собі неначе втрутитися в сферу їхньої діяльності й спинився — бодай побіжно — на огляді й поцінуванні прозової творчості Слісаренка. Алеж без такого екскурсу в творче життя був би щербатий портрет письменника. А головне саме з Слісаренком, з його прозою, вважаю і твердо стою на тому, пов'язаний самий *злам* у нашій українській пожовтневій прозі від давніших суто етнографічних, орнаментально-кучерявих, сентиментальних, а під час і справді просвітянських традицій до реалістичного відтворення сучасності, до прози світових традицій, тільки ж осмислюваних з позицій революційної, соціалістичної ідейності. Я вживаю такий, дещо розпливчастий термін — «революційної, соціалістичної ідейності», бож терміну «соціалістичний реалізм» тоді ще не існувало, та й самий метод соціалістичного реалізму лише намацувалося. Але абстрагуймося від рівня нашої літератури сьогодні після півстоліття її розвитку, абстрагуймося й від її теоретичних звершень, і від її суто творчої практики, погляньмо на нашу літературу двадцятих і початку тридцятих років і мусимо прийти до висновку, що Слісаренко-прозаїк був у нашій пожовтневій українській прозі її перший і найперший новатор.

Але я дозволив собі кинути оком на творчу спадщину Слісаренка ще й тому, що белетрист має право на домисел та фантазування, особливо, коли хоче заглянути в майбутнє. А в майбутнє Слісаренка я відчуваю потребу і навіть обов'язок заглянути, бо зовсім легко можу уявити собі, що вийшло б ще з-під пера Слісаренка, коли б лиха доля не вирвала його так передчасно з наших лав. Олексі Андрійовичу було б нині під вісімдесят або після вісімдесяти, і, проживши вік Бернарда Шов, — а його здорове тіло і дух це гарантували, — він дав би читачеві цілу бібліотеку сучасної, саме сучасної новелістики й повістярства. Тогочасний читач знав десяток його прозових книг, опублікованих за стільки ж років творчого життя, — сучасний читач пізнав би до сьогодні ще три десятки: працездатності Олекса Андрійович був незрівнянної і не знав та й не визнавав творчих павз. Оглядаючись на творчий доробок передчасно загиблого письменника, усвідомлюючи саму логіку його творчості життя, я уявляю собі і вже наче читаю його ненаписані новелі, повісті й романи, що відтворюють образи тих маленьких людей, котрі на плечах своїх несуть тягар великої епохи: її радощі та її гіркоти, її звершення та її зриви... Все це було до снаги письменникові Слісаренкові, все це неодмінно здійснив би Олекса Андрійович, найперший новатор і найперший трудівник в українській пожовтневій прозі.

Та з підручників літератури відоме, що Слісаренкові-прозаїку передував ще й Слісаренко-поет, — добрий десяток років свого творчого життя Олекса Андрійович віддав саме поезії. Правда, з того десятиріччя слід не брати до уваги роки

першої світової війни, котрі артилерист Слісаренко відбув у шанцях та на полях бойовищ: перший його поетичний збірник, що ввібрав і частину довоєнних, юнацьких поезій, вийшов аж наприкінці того поетичного десятиліття — у вісімнадцятому році. А перші поетичні публікації поета Слісаренка відомі ще з тисяча дев'ятсот десятого року, в підпільному студентському журналі «До праці».

Можливо, путь Слісаренка в поезії характерна для тієї частини дореволюційної української — та й не лише української — молоді, котра починала свої творчі пошуки в роки, що передували великому перелому, на рубежі старого режиму й революції. У творчих борсаннях молоді тих часів ми вбачаємо нині з висоти перейденого історичного півстоліття не лише формальний, але й ідейний хаос, притаманний всякому «міжчасю». Біографія цього покоління була не проста: юні роки його припали на період розгубленості інтелігентських кіл після поразки революції тисяча дев'ятсот п'ятого року; роки змушніння поглинула довголітня війна; дозрівання відбувалось у складних умовах стихійного протесту мас та перших масових виявів організованої клясової боротьби. Кожний повинен був визначити своє місце — по цей або по той бік барикад. А в мистецтві? У мистецтві особливо гостро давалися взнаки усі прикмети тих часів: стався розпад буржуазного мистецтва, але шукання для мистецтва нового вияву відбувались у хаосі ідейної невизначеності різних соціальних прошарків. Протест бунтівливих неофітів проти закостенілої старовини ще не вмів знайти свого шляху, сказати б, не знав, на котру ступити. Так, експериментів було забгато, але пошуки ті ще йшли по путях поверженого буржуазного мистецтва. І в результаті лише формальний модернізм, вивроджений у декаденщину, і всілякі «ізми» — без ліку, а раз-у-раз і без обличчя.

Олекса Слісаренко — виходець із соціальних низів, армійська «серая скотина» та прапорщик воєнного часу, «не прийнятий» в тодішніх офіцерських колах «голубих кровей», — не мав, так би мовити, засобів для спорудження для себе «вежі зі слонової кістки», так густо зведених у ті часи творчою інтелігенцією, але не вмів ще побачити і дороги в широкий світ.

Я дозволяю собі такі дещо пишномовні вислови — нехай дарує мені читач! — тільки тому, що надто характерний був подібний стиль висловлювання для самого Слісаренка-поета тих часів. Поет, сказати б у тому ж стилі, сів до утлого човника свого обдаровання і, напнувши вітрила модерного поетичного іномовлення, пустився берега на хвилях шукань. Де і чого він шукав, він, мабуть, і сам не знав. Думаю, шукав він лише невідомий пустельний берег, де б вільний вітер торкався струн його ліри. Берег то був, певна річ, «Кастальський», тобто легендарного бурхливого потоку, води якого цілющі і є джерелом творчої могутности. Та щоб до-

сягти цього мітичного «брега», треба було переплисти ще море житейське, море, аж надто бурхливе в ту пору ламання усіх старих норм, і хвилі потоку, певна річ, перекинули утлий човник. Втім, то навіть не поет зазнав аварії — катастрофи зазнала сама епоха: пішли прахом старі політичні канони, повержено кумирів у суспільному бутті — тепер потрібно було так само розвіяти за вітром канони, скинути кумирів і розколоти саму епоху в мистецтві. І з пустельного Кастальського берега символізму поет-початківець Слісаренко кидається у бурхливий потік плавом; назад, до материка життя, до берега революції, до шукання тут нових засобів і способів для свого творчого вияву. Помахи його саженок були замашні та широкі — молодій сили буяло чимало, але самий плав відбувався в тому ж таки річищі, за тією ж течією, в тих же традиціях модерних експериментів. По цей бік потоку, супроти химерного берега Кастальського, на березі материковому, молодий поет Слісаренко починає з того, з чого починала чи не більшість з його покоління в ту епоху: з невизнання всього попереднього в мистецтві, з повалення всіх давніх авторитетів та спалення усіх старих ідолів, з заперечення самого мистецтва, нарешті. В своїх шуканнях, зласне, в шуканні себе самого, він з міжхвилля символізму злітає на гребінь хвилі футуризму.

Все це робилося весело й галасливо, з тріскотнявою футуристичних закликів, з епатизованою патетикою панфутуристичних деклярувань, з гримотінням антипоетичного неоконкретного віршопетлювання. І з такою ж безрезультатністю, як попереднє ширяння в езопівщині символізму.

А втім, ні — результат був.

Колись ми прали з Олексою Андрійовичем на більярді — він був такий же заповзятий більярди́ст, як і мисливець та рибалка, — і Олекса Андрійович сказав, пирхаючи в свої піжонські вусики:

— Читали, як сьогодні мене «раздельвають под орех» за те, що був я і символістом, і футуристом? А я й не шкодую, що потовкся на цьому мистецькому базарі. Звичайно, адвокати-моралісти скажуть: віяння доби! І матимуть рацію, бож куди було подітися за тих часів і хіба від віянь відгородитися? Але я не потребую захисту адвокатів, навіть коли вони оголошують себе марксистами: я радий, що пройшов крізь той холодний вогонь символізму, болотяну водичку модернізму та мідні труби в оркестрі футуризму, бо тепер бодай знаю, де погано пахне...

Це не цитата, і, можливо, я не зовсім точний у переказі його мови, — час зітер точність спогаду, але сенс сказаного був такий...

Так прийшло до поета осмислення функції мистецтва, соціальної ролі літератури.

Засудивши таким чином всілякі еківоки в царині поетичного жонглювання, Слісаренко знову раптом, — саме рап-

том, але це «раптом», як бачимо, було підготоване усім розвитком творчого буття, чесним поцінуванням дійсности й нещадною самокритикою, — Слісаренко безповоротно визначає себе в річищі реалістичного письма. Розчарувавшись на той час і в самому поетичному жанрі, — а це може трапитись з кожним поетом, і особливо з тим, котрий перейшов крізь футуристичну еквілібристику, — Слісаренко раптом і остаточно перекидається в жанр прози — прози чистої, без штуккарства й еквілібристики, прози суто реалістичної.

І Слісаренка-реаліста ми вже бачимо в колі перших прозаїків у післяжовтневій українській літературі, а в своїх виступах він безжально знімає на глум своїх недавніх супутників у плаванні по спокійному плесу символізму чи в стрибанні на бурхливих футуристичних хвилях.

Сьогодні, оглядаючись на сорок і більше років назад, мені аж дивно, чому цей рішучий, ідейно виразний і творчо плідний злам у творчості Слісаренка був теж зустрінутий так вороже пуританами від тогочасного літературознавства: я маю на увазі тодішню «напостівську» критику. Адже те, що вони велемовно деклярували, до чого з тріскотнявою «революційних» фраз закликали — відтворення в літературі сучасности в процесі її соціалістичного перетворення (я формулюю тут простіше й коротше, аніж вони тоді висловлювались), — саме це й здійснював мірою своїх сил у творчій практиці, в своїй прозі письменник Слісаренко. Правда, до ВУСППу він не належав, а перебував переважно в літературних групах, антагонізуючих з ВУСППом і РАППом. Очевидно, в цьому й слід шукати відповіді на оте — чому? Тоді був такий час: оцінку вирішувала не стільки сама цінність літературного твору, скільки приналежність його автора до того чи іншого літературного угруповання. До того ж мало значення й походження (походив же з символістів та футуристів!), і сама «поведенція» літератора, — адже дозволяв собі критичні закиди на адресу охоронців літературного пуританізму з РАППу та ВУСППу, ще й у тонах іронічних, ще й з копиленням губи та пирханням у піжонські вусики.

Я пишу «напостівство», ВУСПП, РАПП, а сучасному читачеві може бути незрозуміло, про що мова. Докладно пояснювати тут не берусь, бо за кожним з цих термінів цілі стоси сторінок з історії літератури, та найкоротшу довідку, певна річ, мушу принагідно подати.

Літературна ситуація двадцятих і початку тридцятих років була складна й заплутана не лише у нас на Україні, де її ще додатково ускладнювало національне питання, але й у Росії, а розвивалися наші літератури — українська й російська — в єдиному животворчому процесі. Побоююсь, що сучасному читачеві, котрий не є фахівцем у питаннях історії літератури, ту ситуацію годі й збагнути. Читач же більш поінформований чи бодай дужче прискіпливий, що вдасться до нинішніх енциклопедій, довідників чи підручників, теж за-

блукає в пошуках істини між усіма тими РАПП, МАПП, ЛАПП, ВАПП, ВОАПП, ВУСПП та ще двома чи трьома десятками антагонізуючих з цими організаціями угруповань.

Коротко й схематично. Журнал «На посту» (пізніше «На літературном посту») посідав позиції за створення пролетарської літератури. Поза тим позитивним у тогочасній в перші пожовтневі роки боротьбі за ідейну чистоту та інтернаціоналістичне спрямування мистецтва в ідеологічному процесі культурного будівництва він декларував і обстоював ряд хибних і надзвичайно шкідливих спрямовань. На це тоді неодноразово вказувалося в багатьох партійних документах і кінець-кінцем призвело до остаточного засудження напостівських позицій. Серед багатьох хиб напостівства досить буде вказати на найдошкульніші. Напостівці заперечували й геть відкидали всю літературну класику — аж до Льва Толстого в російській літературі. Пролетарська література, мовляв, має рости з зовсім нового — тільки пролетарського коріння: творити її має сам пролетаріят, своїми ж, сказати б, власними руками. З такої лівацької концепції, що фактично продовжувала й розвивала засуджений Леніном пролеткультизм, виростала й друга, не менш шкідлива позиція: всяка інша літературна творчість, нехай навіть високої майстерності й виразного ідейного антибуржуазного спрямування, заперечувалась і фактично виносилась за межі літератури революційної. Так за рамці революційної літератури напостівці виносили в російській літературі Горького, Маяковського, Шолохова, Олексія Толстого, Леонова, Федіна, Тихонова та ще десятки інших талановитих, марксистського світобачення письменників. Аналогічно в українській літературі закреслювалася творчість цілої фаланги в першому поколінні українських радянських письменників. Годі й говорити, якої завдано тоді шкоди літературному процесу при самому початку організації пожовтневої літератури, якою відчутною стала ця шкода на довгі роки нашого літературного життя.

Цікавий то був час — двадцяті й початок тридцятих років — час бурхливий, гарячий, високого творчого піднесення, але такої ж ідейно-творчої плутанини: скільки зроблено огріхів, скільки пущено сліпих пострілів по своїх, скільки обдарованих літераторів по-дурному вибито тоді з творчої колії.

Але повернімося до Олексі Андрійовича Слісаренка.

На щастя, Слісаренко був дядько кремезний, і з колії творчої він вибитий не був: його бурхливе творче зростання урвали зовсім інші причини — в годину порушень законности тридцятих років...

І от зараз, мало не через півстоліття, я кидаю погляд назад. Пройшовши крізь усі перипетії нехай символізму, модернізму, футуризму, дружуючись від перших днів появи в найпершому українському радянському «Літературно-кри-

тичному альманасі» вісімнадцятого року, в журналі «Муза-гет» року дев'ятнадцятого, в збірнику «Жовтень» року двадцять першого та буклеті «Семафор у майбутне» року двадцять другого, поставивши свій підпис під «Нашим універсалом», що декларовано вже як платформу пролетарського письменства, ідейно, проте, ще далеко не чітку і запановану пролеткультівськими тенденціями, — вийшов письменник Слісаренко кінець-кінцем на позиції виразної, реалістичної, ідейно чіткої прози, нехай і в жанрі гостросюжетному та стилістично іронічному.

Що ж — гляньмо справді назад, за півстоліття і за сорок років: законірим, вважаю, був такий шлях для українського інтелігента, що, почавши свій літературний труд ще в час дореволюційний, влився в лави перших радянських письменників. А Олекса Андрійович став пліч-о-пліч з новою, революційними хвилями виплеснутою фалангою українських літераторів одним із перших. І пішов у перших лавах.

Пригадаймо, хто водночас або трохи пізніше звійшов в українську радянську прозу? Досвітній, Косинка, Підмогильний, Коцюба, Гордієнко Кость, Копиленко, Сенченко, Панч, Іван Ле, Шкурупій, Склярєнко, Ірчан, Бузько... — можливо, когось я й забув назвати, нехай простять мені. Трохи згодом з'явилася численніша когорта — її хлюпнули чергові хвилі революційного «призова» в літературу. Олекса Андрійович в тому періоді «виписався» на лідера цієї групи прозаїків — нехай і були вони із різних літературних групувань.

А втім, з відстані в півстоліття чи сорок років не тільки бачимо, яка значуща, бо близька і сучасною читачеві, була літературна творчість Слісарєнка, але досягаємо й значущість усієї його діяльності на літературному полі — у творчій, редакційно-видавничій, виховній серед молодших поколінь діяльності та в самій організації літературного процесу на Україні.

Коли б скликати зараз форум усіх пореволюційних українських письменників — і нині живих, і вже померлих, — я б висунув на голову Спілки письменників України тільки його, Олексу Андрійовича Слісарєнка, і певний, що моя пропозиція була б підтримана переважною більшістю голосів нашого покоління.

Був Слісарєнко і солдатом — «сірою скотинкою» в царській армії, і скороспеченим прапорщиком воєнного часу — як відомо, центральною командною фігурою на позиціях у роки першої світової війни. Був і мирним, рядовим трудівником. Але мав усі задатки для того, щоб стати командармом на полі літератури, на ниві сіяння, розвитку й збагачення української радянської прози зокрема.

Був він до того ж доброзичливий і добрий: доброзичливець і добродій...

Радянська концепція української політики у 1919—20 роках

Роман Ільницький

Радянська концепція української політики на переломі 1919—20 років постала, головним чином, як наслідок тодішнього трагічного становища Української Народної Республіки (УНР). Її територію захопили ворожі війська (армії Денікіна, поляків і більшовиків), а її державний апарат розкладався з низу до верху. З п'ятох членів Директорії, верховного органу УНР, залишився на тоді тільки один Симон Петлюра. Володимир Винниченко, її голова, не погодившись із внутрішньою і закордонною політикою більшості Директорії, залишив Україну вже в першій половині лютого 1919 року і поселився за кордоном.¹ Вийшов із складу Директорії також Опанас Андрієвський, не знайшовши порозуміння із рештою її членів, що не поділяли його правих поглядів. Тільки формально перебував у складі Директорії Євген Петрушевич, диктатор Західньо-Української Народної Республіки (ЗУНР), уряд якої дивився на політику України здебільшого інакше, ніж уряд УНР. У середині листопада того ж року виїхали з України також Андрій Макаренко і Федір Швець і поселилися спершу в Галичині, згодом у Західній Європі. Так, верховна державна установа України перестала діяти як збірний орган, а її компетенції перейшли до рук однієї особи — Симона Петлюри, що й було формально підтверджене окремою постановою 15 листопада 1919 за участю А. Макаренка і Ф. Швеця перед їх виїздом з України.² Наразті, три тижні по тій постанові залишив (4 грудня) Україну й С. Петлюра, і тому здавалося, що Директорія знову зможе відновити свою діяльність, бож усі її члени перебували за кордоном (у більше або менше вільних обставинах).³ Але цього не сталося. Симон Петлюра не поробив ніяких заходів, щоб відновити нормальну працю Директорії. Та й він сам, перебуваючи в Польщі, мав малий вплив на події і залишався в тіні Андрія Ливицького, голови дипломатичної місії УНР у Варшаві, що, перебуваючи там від 3 жовтня 1919, встановив контакти з польськими впливовими колами і з самим Й. Пілсудським.⁴

¹ Мазепа І., В огні і бурі революції. Мюнхен, Прометей, 1951, т. 1, стор. 105.

² Там само, том 2, стор. 144.

³ Там само, том 2, стор. 164.

⁴ Там само, том 2, розділ 18; том 3, розділ 19.

У такому самому розбитому становищі перебував і уряд УНР. Ісаак Мазепа був його головою, але кабінету міністрів не було. Правда, час від часу, відбувалися засідання «ради міністрів», але в них брали участь щораз то інші особи, залежно від того, хто з керівних людей був під рукою в тій місцевості, де був Ісаак Мазепа, який переїжджав з місця на місце і діяв у підпіллі в умовах першого Зимового походу. Через втрату території потворилися різні державні центри, які вважали себе єдиними репрезентантами суверенітету УНР і часто не знали про існування один одного. Один такий центр створився, як сказано, біля Ісаака Мазепа, другий у Кам'янці Подільському під назвою Української Національної Ради, третій у Хмільнику на Брацлавщині під назвою Рада Республіки (обидві ради постали в прудні), а четвертий у Варшаві коло Андрія Лівницького.⁵

Восени 1919 року перестала діяти також армія УНР. Її розклад розпочався безпосередньо після її найбільшої перемоги, після здобуття Києва 31 серпня 1919. Примушені залишити столицю наслідком політичних помилок уряду і тактичних помилок генералів у зустрічі з військами ген. Денікіна, з'єднані війська УНР і УГА втратили бойовий дух і відступали на захід майже без боїв.⁶ УГА, знищена тифом і браком військового виряду і зброї, капітулювала перед Денікіном 5 листопада 1919; 26 того ж місяця командир Гайдамацького полку, а раніше головнокомандуючий Запорізького корпусу (від січня до березня 1919) після арешту от. П. Болбочана, отаман Волох перейшов з своїми військами на бік соціал-революціонерів-боротьбістів (українських комуністів). Слідом за ним пішли також командир «Запорізької січі» Божко та командир повстанців на Волині Данченко. Приєдналася до боротьбістів також старшинська юнацька школа УНР і навіть особиста охорона Симона Петлюри.⁷ Січові Стрільці, найкраща бойова частина армії УНР, під командою Євгена Коновальця і Андрія Мельника, самоліквідувалася, ствердивши, що в наявних обставинах продовжувати боротьбу неможливо.⁸ А ще три дні пізніше рештки армії УНР (4—5 000) переформувались у партизанську групу і вирушили на південну Україну у пропагандивний рейд, що увійшов в історію під назвою Першого зимового походу.⁹

⁵ Там само, стор. 174 і наст. та 191.

⁶ Там само, стор. 73.

⁷ Там само, стор. 158—159.

⁸ Там само, стор. 163.

⁹ Там само, стор. 235.

Безпосередньо після того, як більшовики взимку і на весні 1919 року відкинули війська УНР аж на її західню границю, вони самі опинились у дуже скрутному становищі. Щастя почало їх покидати на Україні вже в травні того ж року. Розчаровані їх політикою терору і однопартійної диктатури, українські ліві партії (боротьбісти і незалежні соціал-демократи) об'єднали свої повстанські загони в одному Українському Головному Штабі на чолі з Юрієм Мазуренком, О. Щадилівим і Захаром Малолітком та вдарили по більшовиках при кінці травня 1919 року, захопивши під свої впливи майже цілу Київщину і Поділля. На південь від них оперували отамани Зелений і Пригоріів. Отже в той час, як регулярна армія УНР була розбита або відкинена поза Збруч до Галичини, проти більшовиків виступила друга українська сила — озброєні селяни. Правда, вони не погоджувались із Директорією в питаннях державного і соціального устрою України, але цим разом вони мали перед собою одного ворога — російських більшовиків. Армія УНР, скориставшись перемогами повстанців, і собі перейшла до протинаступу і вже 3 червня знову взяла Кам'янець Подільський, тимчасову столицю УНР.

Виступ цих трьох згаданих уторі українських сил (Пригорієва-Зеленого, Мазуренка і армії УНР), хоч і не скоординованих одним стратегічним пляном і розбіжних щодо своїх політичних цілей, підірвав силу більшовиків на Правобережжі. Зате на лівому березі Дніпра українські впливи були значно слабші, і туди спрямував свій наступ ген. Денікін, сили якого на той час обраховувано на 200 000 шояків, озброєних і забезпечених державами Антанти. Його наступ розпочався 10 травня, а вже 25 червня він зайняв Харків, 23 липня Одесу, 31 серпня Київ (до якого він увійшов уже після того, як його зайняли війська УНР), а 20 вересня дивізії Денікіна стояли на лінії Курськ-Орел, готові до наступу на Москву.

Успіхи Денікіна були тим грізніші для Леніна, що в той самий час на Сибірі розгортав діяльність адм. О. Колчак, а на північному заході ген. М. Юденіч. У вересні 1919 року ситуація була така, що, здавалося, на території цілої кол. царської імперії переможуть російські протибільшовицькі партії. Але вже в жовтні (якось ніби несподівано) щастя повернулося до більшовиків. Вигравши битви під Курськом і Вороніжем, вони змусили Денікіна до відступу і 6 грудня 1919 наблизилися до північних границь України. Але, не зважаючи на ті успіхи, повна перемога ще далеко не була в їхніх руках.

У такій ситуації уряд Леніна намагався за всяку ціну привернути до себе симпатії українських селянських мас, найчисленнішої і революційно найбільше активної частини українського народу. Але Ленін знав, що це легко йому не дасться, і то з двох причин: поперше, український селянин розчарувався більшовиками за час їх перших двох окупацій України, а подруге, український народ перейшов за цей час велику еволюцію в політичних і соціальних поглядах. Народ, який входив у першу світову війну з невиробленими поглядами на своє майбутнє, тепер, у 1919 році, став свідомо на шлях державного будівництва. Всі його партії, від крайньо лівих (комуністів) починаючи і на правих кінчаючи, найвищою метою своєї боротьби вважали відбудову незалежної української держави, а якщо й існували між ними поважні різниці, то тільки в питанні соціально-політичного устрою держави. Про неї саму, про потребу держави і про її незалежність ніхто з українських політичних сил у той час уже не дискутував. Це вже був завершений і перейдений етап у політичному розвитку нації.

І саме на це мусів зважати Ленін. Він, витягаючи висновки із помилок, зроблених більшовиками в 1917—19 роках і пригадуючи селянські повстання проти їх жорстоких метод володіння, вирішив, що цим разом, перед третім походом на Україну, треба їх виправити і запропонувати українському народові таку політику, яка бодай якоюсь мірою задовольняла б його національні і соціальні прагнення. І тому 6 грудня він зібрав засідання Центрального комітету Російської комуністичної партії (більшовиків) і запропонував українцям, у формі резолюції, таку плятформу співпраці:

«1. Стоячи непохитно на принципі самовизначення націй, ЦК вважає своїм обов'язком ще раз підтвердити, що РКП(б) стоїть на засаді самостійности УРСР.

«2. Вважаючи, що для кожного комуніста і для кожного свідомого робітника є безспірною konieczність тісного союзу всіх радянських республік в їх боротьбі з прізними силами всесвітнього імперіялізму, РКП(б) стоїть на становищі, що визначення форми того союзу буде остаточно вирішене самими українськими робітниками і працюючими селянами.

«3. Під сучасну ж пору стосунки між УРСР і РСФСР спираються на федеративних зв'язках на базі рішень ВЦВК від 1 червня 1919 і ЦВКУ від 18 травня 1919.

«4. З уваги на те, що українська культура (мова, школа і т.д.) протягом віків поневолювалася царизмом і експлуататорськими клясами Росії, ЦК РКП(б) покладає на всіх членів партії обов'язок всіма засобами прагнути до того, щоб всі перешкоди на шляху до вільного розвитку української мови і культури були усунені. Поскільки на базі багатові-

кового поневолення серед відсталої частини українських мас помічаються націоналістичні тенденції, члени РКП(б) є зобов'язані ставитися до них з великою терпеливістю й обережністю, протиставляючи їм слова товариського роз'яснення і взаємного інтересу трудящих мас України і Росії. Члени РКП(б) на території України повинні на практиці проводити в життя право працюючих мас учитися і розмовляти у всіх радянських установах рідною мовою, протиставляючися зі всіх сил всяким намаганням штучними заходами зіпхнути українську мову на друге місце. Треба робити цілком навпаки, а саме: перетворити українську мову на знаряддя комуністичної пропаганди і просвічення працюючих мас. Негайно треба поробити відповідні заходи, щоб по всіх радянських установах була достатня кількість урядовців з знанням української мови, а в дальшому щоб усі вони вміли порозуміватися тією мовою.

«5. Треба потурбуватися про тісний зв'язок радянських установ з корінним селянським населенням країни, і для того треба прийняти за правило, що вже на самому початку при організації ревкомів і рад до них має бути притягнута більшість із представників трудового селянства при забезпеченні вирішального впливу за представниками селянської бідноти.

«6. Перед обличчям того, що на Україні в ще більший мірі, як у Росії, переважаючу масу населення становлять селяни, завданням радянської влади на Україні є здобути собі довір'я з боку не тільки селянської бідноти, але й широких шарів середняків, котрі своїми життєвими інтересами тісно пов'язані з радянською владою. Зокрема, зберігаючи основні засади заготівельної політики (державна заготівля хліба по твердих цінах, примусова розверстка), треба розумно достосовувати методи її проведення в життя до умов українського села.

«Ближчим завданням заготівельної політики на Україні має бути зібрання хлібних лишків у гостро обмежених розмірах, потрібних для забезпечення української бідноти, робітників і Червоної армії; при збиранні надвишок треба звернути особливу увагу на інтереси середньо заможного селянства при чіткому відмежуванні від нього куркульських елементів. Необхідно розкрити перед українським селянством контрреволюційну демагогію, яка має його переконати, нібито метою радянської Росії є випомповування хлібних і других харчових продуктів із України і вивіз їх у Росію.

«Якнайширше притягнення бідного і середняцького селянства до справи управління у всіх ділянках повинне стати обов'язком представників усіх центральних органів влади, всіх партійних робітників, інструкторів тощо.

«Маючи на увазі встановлення дійсної влади працюючих, треба негайно поробити всі заходи в тому напрямі, щоб не допустити до радянських установ елементів українсь-

кого міщанства, яке не розуміє побуту широких селянських мас і нерідко підшивається під комунізм.

«Передумовою допущення такого роду елементів так у ряди партії, як і в радянські установи, повинна бути попередня перевірка їх працездатности і відданости інтересам трудящих, перш за все на фронті в рядах воюючої армії. Всюди і за всяких умов такі елементи мають бути поставлені під чуйний контроль пролетаріату.

«З уваги на те, що більша кількість зброї, яка є в руках населення України, як показав досвід, знаходиться в руках куркульських і контрреволюційних елементів та що це допроваджує, замість до диктатури пролетаріату, до фактичного панування бандитського куркульства, першим завданням радянського будівництва на Україні є конфіскація тієї зброї і передання її в руки робітничо-селянської Червоної армії.

«7. Земельну політику треба провадити з особливим угляданням інтересів бідного і середнього селянства.

«Завданням земельної політики на Україні повинно бути:

«1. Повна ліквідація запровадженого Денікіном землеволодіння поміщиків і передача землі безземельним і малоземельним.

«2. Радянські господарства творити тільки в крайньо потрібних розмірах, враховуючи життєві інтереси довколишнього селянства.

«3. Щодо об'єднання селян у комуни, артїлі тощо, треба суворо дотримуватися політики партії, яка в цьому відношенні не допускає ніякого примусу, залишаючи рішення виключно за вільним виявом волі самих селян, і яка суворо карає за всякі спроби внести в цю справу елемент насильства».¹⁰

Ця резолюція була предметом додаткового обговорення на всеросійській конференції РКП(б), на якій доповідь про українське питання виголосив В. Ленін. У той самий час він звернувся до українських робітників і селян з окремим листом, в якому запевняв їх, що «незалежність України визнана і Всеросійським центральним виконавчим комітетом і Російською комуністичною партією (більшовиків). І тому саме собою очевидне і зрозуміле, що тільки самі українські робітники і селяни на своєму всеукраїнському з'їзді рад можуть вирішити і вирішати питання про те, чи об'єднати Україну з Росією, чи залишити її самостійною і незалежною республікою, і в такому випадку — який саме федеративний зв'язок установити між тією республікою і Росією. Ми хочемо добровільного союзу націй, такого союзу, який не допускав би ніякого насильства однієї нації над другою...»¹¹

¹⁰ Попов Н. Н., Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины, Харьков, «Пролетарий», 1929, стор. 227—229.

¹¹ Там само, стор. 230.

А народний комісар оборони Росії, Лев Троцький, з свого боку звернувся до вояків і старшин Червоної армії з пригадкою, що їх завданням є визволити Україну від Денікіна, а не завойовувати її для Росії.

УКРАЇНСЬКІ СОЦІЯЛ-РЕВОЛЮЦІОНЕРИ, БОРотьБИСТИ І ЛІВІ СОЦІЯЛ-ДЕМОКРАТИ ПРИЙМАЮТЬ ПРОПОЗИЦІЮ ЛЕНІНА

Коли взяти до уваги тодішнє трагічне політичне і воєнне становище України, то не треба дивуватися, що названі вгорі резолюції і звернення викликали поважне враження на Українці. Вони звучали як бажання більшовиків виправити ті помилки, які були зроблені ними в 1917—19 роках. Уряд Росії (а не його агент у Харкові) заявляв, що визнаватиме самостійність України, обіцяв пошанувати волю українських робітників і селян у справі державного самовизначення українського народу, відмовлявся від примусової колективізації, а тим самим визнавав за селянами право на користування землею і навіть висловив бажання притягнути до співпраці середньо заможне селянство (крім сільського пролетаріату).

Все це разом узятє виглядало на серйозну концесію Росії для України в національному і земельному питаннях, і тому багато українських політичних діячів вхопилися за неї, як за останню дошку рятунку, і розпочали заходи в тому напрямі, щоб реалізувати російські пропозиції. Хто ж хотів і хто міг їх здійснити?

Директорія зробити цього не могла, бо в той час усі її члени були за кордоном, а Петлюра готувався підписати з Польщею договір проти більшовиків. Правда, ще у вересні 1919 року С. Петлюра і голова його уряду І. Мазепа мали в плані спільно з більшовиками виступити проти Денікіна. З тією метою посередничав між урядом УНР і Леніном швейцарський комуніст Ф. Пляттен, а 2 листопада була вислана до Москви окрема 3-членна українська делегація (Гладкий, Неїло, О. Красовський) для встановлення військового і політичного договору. Більшовицький уряд у засаді дав свою згоду визнати уряд УНР, залишити за ним ціле Правобережжя і разом з ним піти війною на Денікіна, але тим часом армія УНР була розгромлена, так що більшовики не мали з ким переговорювати.¹² У такій ситуації кандидатурою на партнера для переговорів з більшовиками могли бути тільки ліві українські партії, ті, що перебували в опозиції і до Директорії, і до російських більшовиків, але завжди були готові увійти з цими останніми в союз на базі визнання ними самостійності України. Цими партіями були ліві соціал-демократи, т. зв. «незалежники», ліві соціал-революціонери («боротьбісти»)

¹² Мазепа І., цит. праця, т. 2, стор. 121—122, т. 3, стор. 208.

і сама партія українських соціал-революціонерів, що цілий час входила до уряду УНР, а тепер, при зміненій ситуації, вийшла з нього і виявила бажання стати до співпраці з Леніном на базі декларації від 6 грудня 1919. Цю партію в той час очолювали колишній прем'єр уряду УНР В. Голубович, кол. міністер УНР І. Лизанівський та Н. Петренко, І. Часник й ін. З ними солідаризувався перший президент УНР Михайло Грушевський і кол. члени президії Української Центральної Ради М. Шраг і М. Чечіль, а також кол. міністри УНР: О. Жуковський (міністер оборони), П. Христюк (міністер внутрішніх справ), М. Шаповал (міністер земельних справ), І. Штефан (міністер пошт і телеграфів). Усі вони були членами партії соціалістів-революціонерів.¹³

Подібно повелися також українські соціал-демократи, а такі їх діячі, як колишній прем'єр В. Чехівський, міністри УНР М. Ткаченко (внутрішні справи), Г. Сиротенко (військові справи), Ю. Мазуренко (голова Українського повстанського штабу) та ін., включилися в практичну роботу на підбільшовицькій Україні. Тим самим шляхом пішли й деякі видатні діячі українських правих партій, а між ними й колишній прем'єр УНР С. Остапенко і багато безпартійної інтелігенції з видатними прізвищами.¹⁴ Ліві соціал-демократи змінили назву своєї партії на Українську Комуністичну Партію і подали заяву до Комінтерну про вступ до нього на правах єдиного репрезентанта українського комунізму на міжнародному форумі. УКП виходила із позиції, що КП(б)У є партією російських елементів на Україні і тому не має права репрезентувати українців.¹⁵

Але між усіма згаданими партіями найактивнішими і найпопулярнішими були боротьбісти. Вони, як і «укалісисти», вважали КП(б)У за неукраїнську партію, а, спираючися на резолюцію від 6 грудня 1919, кинули в народ кличі про творення незалежної УРСР шляхом перебрання в українські руки державної адміністрації, господарських і культурних установ та організації власної Української червоної армії.¹⁶

¹³ «Нова доба», Відень, 5 квітня 1920.

¹⁴ Мазепа І., цит. праця, т. 3, стор. 83—84, Попов Н. Н., цит. праця, стор. 300.

¹⁵ Попов Н. Н., стор. 234.

¹⁶ Дуже подібні до боротьбістських були пляни ОУН під проводом С. Бандери в 1941 році. У Львові 30 червня 1941 був створений український уряд і були спроби організувати власну армію та перебрати у свої руки державну адміністрацію з тим розрахунком, щоб поставити німців перед dokonанням фактом існування української держави і прийняти їх, як гостей, а не як господарів. Гітлер поставився до тих плянів так само, як Ленін до плянів боротьбістів у 1919—20-их роках.

Ще більше подібною до боротьбістської була програма ОУН під проводом Андрія Мельника в 1941—44 роках. Ця організація, як і боротьбісти, коли побачила, що Гітлер не поступиться перед українськими вимогами, взялася за легальну розбудову україн-

Її головнокомандуючим вони найменували от. Волоха і повели агітацію між рештками військ Директорії, щоб вони переходили на сторону УЧА і творили там її кадрові формації.¹⁷ Як уже було сказано, частина військ УНР пішла за цими кінцями, а при кінці грудня 1919 року, піддавши під впливи боротьбистів, Українська Галицька Армія залишила Денікіна і перейшла в радянський табір.

У зверненні до вояків тієї армії створений у Вінниці її Революційний комітет так мотивував своє рішення:

«У Вінниці постав Ревком Української Галицької Армії, який поставив собі завдання довести до безпроволочного порозуміння з тими українськими силами, які стоять на плятформі Української Радянської Соціалістичної Республіки, піддержуючи українське радянське правительство, стати основою Української червоної армії.

«Українська червона армія понесе разом із синьо-жовтим прапором червоний прапор революції... Нашим стремлінням є, щоб довершити це разом з Придніпрянською армією і всіма другими групами Українських військ».¹⁸

Були також пороблені заходи, щоб загони першого Зимового походу перетягнути на бік УЧА, але вони розбились на опорі Ісаака Мазепи.¹⁹ Зате підтримали політику боротьбистів згадувані вже Українська національна рада в Кам'янці Подільському і Рада республіки в Хмільнику. Варто пригадати, що до тих рад входили дітячі з такими прізвиськами, як Іван Макух, Іван Паливода, І. Лизанівський, Н. Гірняк, Б. Палацук, Ф. Сумневич, О. Гризодуб, М. Корчинський, Степан Баран, Іван Липа та ін.²⁰

Володимир Винниченко, йдучи за прикладом тих соціал-демократів, які залишилися на Україні, створив у Від-

ського життя, сподіваючися знизу просякнути у державний апарат України.

Подібну тактику стосував також польський екзильний уряд у Лондоні в час наближення Червоної армії до границь Польщі в 1944 році. Польське підпілля отримало від того уряду доручення перебрати державний апарат ще перед приходом більшовиків і зустрінути їх як союзників незалежної Польщі. На це розраховували також організатори Варшавського повстання в серпні 1944 року.

Зі всіх тут згаданих спроб того самого політичного типу таки найбільших успіхів досягнули боротьбисти в добу українзації.

Про пляни боротьбистів дивись: *Попов Н. Н.*, цит. твір, стор. 32 і *Мазепа І.*, цит. твір, т. 2, стор. 169, 174.

¹⁷ *Мазепа І.*, цит. твір, т. 2, стор. 174—175; *Попов Н. Н.*, цит. твір, стор. 232.

¹⁸ *Гірняк Никифор*, Останній акт трагедії Української Галицької Армії. Нью-Йорк. Вид. Українського військово-історичного інституту в США, 1959, стор. 180.

¹⁹ *Мазепа І.*, цит. твір, т. 2, стор. 174 і наст., стор. 188—194.

²⁰ Там само, т. 2, стор. 175—176.

ні Закордонний комітет Української комуністичної партії з його органом «Нова доба», а сам на весні 1920 року виїхав через Москву до Харкова, щоб особисто взяти участь у боротьбі за здійснення резолюції від 6 грудня.²¹

Та не тільки політичні партії і їх лідери прийняли з надією пропозицію В. Леніна. Ісаак Мазепа, у книжці «Україна в огні й бурі революції» пише, що загін Зимового походу в лютому 1920 року стояв під сильним враженням симпатій українського селянства до програми боротьбістів і сам вагався, чи не перейти і йому на ті самі позиції.

«Омелянович-Павленко казав, — пише Ісаак Мазепа, — що за час походу армія пережила не мало критичних моментів, але найтяжчий з них був у січні 1920 року, коли наша армія перекинулася з району Любара на Уманщину, а слідом за нею туди перейшов Волох зі своїм „військом“. Ми стояли тоді, казав Омелянович-Павленко, перед тяжким завданням, що далі робити: чи залишитися під прапором УНР, чи прийняти радянські гасла. Скрізь ширилися радянські настрої. Навіть повстанці почали виступати під радянськими гаслами. Під впливом цього всього поміж нашим військом також почалися хитання. Але це тривало недовго. Перемогли тверезі настрої. Бо всі ми бачили, що український більшовизм засуджений на невдачу».²²

ВПЛИВ РАДЯНСЬКОЇ ПРОГРАМИ НА УКРАЇНСЬКУ ПОЛІТИКУ

Треба пригадати, що пропагуючи гасло ніби рівноправної радянської України, більшовики використовували факт, що поняття влади рад було вже раніше в деяких документах УНР, наприклад, у Третьому Універсалі Української Центральної Ради, проголошеному в листопаді 1917 року, а рік пізніше в програмовій «деклярації» Директорії. Щоб зрозуміти, в чому полягала радянська програма, зачитуємо кілька документів, виданих різними українськими організаціями протягом 1919 року. Може, найважливішим із них є згадана «Деклярація Директорії УНР» від 26 грудня 1918, проголошена безпосередньо після перемоги над військами гетьмана П. Скоропадського. У ній між ін. читаємо:

«... Директорія вважає, що право управління й порядкування краєм повинно належати тільки тим класам, які суть основою громадського життя, які творять матеріальні та духовні цінності, які кров'ю й життям своїх членів вступили до боротьби з руйнуючими силами сучасного ладу.

²¹ «Нова доба», Відень.

²² Мазепа І., цит. твір, т. 2, стор. 234.

«Влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише клясам працюючим — робітництву й селянству, тим клясам, що здобули цю владу своєю кров'ю.

«Так звані „пануючі кляси“, кляси земельної і промислової буржуазії, за сім місяців цілковитого, нічим не обмеженого свого панування на Україні доказали цілковиту нездатність і надзвичайну шкідливість для всього в управлінні державою... Будучи чужинцями в краю, великовласники брутально топтали національні права і здобутки нашого народу, ганьбили гідність його державности, продавали й зраджували з такими жертвами й такою працею збудовані державні форми.

«З боку революційного правительства, поставленого народом, що в гніві й муках повстав проти гнобителів, було би злочинством супроти всього краю після цього всього допустити ці кляси до участі в правлінні країною.

«Отже Директорія заявляє:

«Кляси не трудові, експлуаторські, які живляться й розкошують з праці кляс трудових, кляси, які нищили край, руйнували господарство й одзначили своє правління жорстокостями й реакцією, не мають права голосу в порядкуванні державою...

«Директорія пропонує:

«1. Трудовому селянству, що перше одгукнулось на поклик Директорії та встало зі зброєю в руках до бою з панством, по всій Україні з'їхатись у губернії і вибрати своїх делегатів на Конгрес Трудового Народу України. Ті делегати будуть представляти там волю як того озброєного селянства, так і тих, що мирною працею дома допомагають творити державний лад та порядок.

«2. Міському робітництву вибрати від фабрик, майстерень, заводів, контор та інших установ людської праці своїх делегатів на Конгрес Трудового Народу України. Частина робітництва неукраїнської національності під час боротьби українського народу з бувшим гетьманом ставилась до цієї боротьби не з повною активністю, а частина нейтрально. Директорія гадає, що в боротьбі за визволення всіх працюючих, неукраїнське робітництво забуде свою національну нетерпимість і щиро та дружно прилучиться до всього трудового народу України...

«3. Трудовій інтелігенції, що безпосередньо працює для трудового народу, себто: робітникам на полі народної освіти, лікарським помічникам, народним кооперативам, служачим у конторах та інших установах так само вибрати своїх представників на Конгрес Трудового Народу України.

«Всі зусилля свої Директорія направить на таку організацію народного господарства, яка відповідала б сучасному перехідному моменту, коли нищиться старий капіталістичний світ і на його руїнах сходять паростки нового всесвітнього ладу, який не знатиме ніякого гніту і визиску...

«Директорія щиро вірить, що спільними силами всіх працюючих трудовий народ України без жорстоких, кривавих і непотрібних форм боротьби досягне своєї мети. Отже клясам нетрудовим треба розумно і чесно признати всю шкідливість і несправедливість їхнього бувшого панування і раз на все примиритися з тим, що право рішати должно більшості народу повинно належати тій самій більшості, себто клясам трудовим... Голова Директорії УНР В. Винниченко, члени Директорії Петлюра, Швець, Андрієвський, Макаренко.²³

А в підписаному тою ж Директорією «Законі про місцеві конгреси і ради трудового народу» записано між ін. таке:

«Для боротьби з контрреволюцією і анархією, для догляду за діяльністю місцевих агентів влади і за виконанням законів революційного уряду України скликаються повітові і губерніяльні конгреси трудового народу з представників селянства, робітництва і трудової інтелігенції...

«Повітові конгреси складаються з уповноважених від сільських сходів, рахуючи по одному уповноваженому від села з населенням од 500 до 2 000 душ і по два представники від села з більшою кількістю населення. Невеликі села і хутори об'єднуються для обрання представника.

«Кількість уповноважених на повітовому конгресі від робітників і трудової інтелігенції остаточно устанавляється повітовою організаційною комісією на підставі статистичних висновків і в залежності від пропорціонального взаємовідношення груп місцевої людности (але з тим, щоб представників від робітництва було не більше 30 і не менше 10 відсотків загальної кількості членів конгресу, і представників від трудової інтелігенції було не більше 20 і не менше 10 відсотків). Комісія устанавляє також, від якої кількості робітників чи інтелігенції обирається уповноважений на конгрес...

«Повітові і губерніяльні конгреси обирають зі свого складу постійні виконавчі органи — повітові і губерніяльні ради трудового народу в кількості 9 членів по системі пропорціональних виборів, докладно зазначеній в артикулі інструкції для виборів до Всеукраїнського Трудового Конгресу...

«До компетенції місцевих трудових рад і конгресів належить:

а) боротьба з контрреволюцією і анархією в повіті чи губернії;

б) політичний контроль над діяльністю місцевих агентів влади, комісарів, поліції і інших урядовців;

в) право намічати і представляти уряду Української Народної Республіки кандидатів на вищі посади по комісаріату і міліції;

²³ Там само, т. 3, стор. 162.

г) право представляти відповідній владі про необхідність по політичних мотивах зміни урядовців і призначення нових;

д) розслідування зловживань агентів гетьманського уряду та його прихильників і притягнення їх до карної відповідальности через відповідних агентів республіканської влади;

е) догляд за переведенням в життя і виконанням місцевими агентами влади законів УНР...

«По питаннях загально принципового значення комісари УНР повинні звертатися за директивами до відповідних трудових рад. Розпорядження трудової ради, не противні законам республіки, обов'язкові для комісара. В разі незгоди комісара з постановою трудової ради питання остаточно вирішується вищою владою по заяві трудової ради комісара».²⁴

Позиції українського радянства підтримували також Січові Стрільці, про що вони заявили в березні 1919 року такою «Деклярацією»:

«Супроти всяких поголосок, які кривдять і скорблять честь Січового Війська, особливо ж супроти закиду, немов би Січові Стрільці хотіли служити реакціонерам, заявляємо отсим прилюдно:

«Стоючи принципово на плятформі самостійної УНР і тим самим визнаючи суверенність Українського Народу в вирішуванні всіх справ політичних і господарських, уважають Січові Стрільці, що тільки Український Народ має право вирішувати по своїй волі і без усякого вмішування чужих сил, які б вони не були, також найважлишу з економічних справ, а саме справу земельну. Український народ має свої політичні і культурні сили, які без чужинців вирішать його життєві справи. Вся земля на Україні належить Українському Народові, і тільки Український Народ має право розпоряджатись землею. Во ім'я цих справедливих засад проливали Січові Стрільці свою кров і від них ніколи і ні перед ким не відступали і не відступлять.

«Щодо форми влади, то Січові Стрільці були тими, які охороняли Трудовий Конгрес Українського Народу в часи, коли він не виявив був свого обличчя, а тепер, коли представники Українського Трудового Народу знов підтвердили, що стоять на плятформі самостійности УНР, Січові Стрільці з тим більшим запалом підтримують радянську владу на місцях, яка заводить лад і порядок... За Січому Раду: Отаман Євген Коновалець, отаман Андрій Мельник, д-р Осип Назарук».²⁵

У тому ж місяці березні, у час перемог більшовиків над армією УНР і майже повного розвалу її уряду, створився

²⁴ Там само, т. 3, стор. 170—172.

²⁵ Там само, т. 3, стор. 172.

Комітет охорони республіки, щоб рятувати державу від хаосу, а в його зверненні до народу вказувалося на такі завдання:

«З огляду на дезорганізацію державного апарату і можливі через це заворушення і порушення спокою, представники Української соц.-демократичної робітничої партії і Української партії соціалістів-революціонерів, купно з представниками Селянського повітового з'їзду Кам'янецького повіту на Поділлі, а також представники Кам'янецької залози, утворили для тимчасового представництва центральної влади Республіки Комітет охорони Республіки в складі... Завдання комітету такі: 1. Охорона порядку і спокою; 2. Розпорядження різним установам; переговори з Директорією про негайне припинення переговорів з французьким командуванням в Одесі і розпочаття переговорів з Радянським Правительством України на основі: а) визнання Радянським правительством України, а також Росією самостійності й незалежності Української Соціалістичної Радянської Республіки; б) українського характеру державності України; в) легального існування українських соціалістичних партій; г) виведення російських військ з України; д) складення нового Правительства України до остаточного зформування його на другому Всеукраїнському з'їзді рад робітничих і селянських депутатів...» Підписали: голова В. Чехівський, товариш голови Аркадій Степаненко, члени: Лизанівський, Романченко, Свистун, Греценко, Волошин, Казимирів, І. Мазепа, М. Ткаченко, секретар Є. Малик.²⁶

А 9 травня, розпочинаючи повстання проти більшовиків, отаман Григорій видав такий «Універсал» до народу (скорочено):

«Народе український! Бери владу у свої руки. Хай не буде диктатури ні окремої особи, ні партії. Хай живе диктатура працюючого люду, хай живуть мозоляві руки селянина та робітника. Геть політичних спекулянтів. Геть насильство справа, геть насильство зліва. Хай живе влада рад народу України!.. Хай живе свобода слова, друку, совісті, зібрань, спілок, страйку, праці і професій, недоторкальність особи, думки, оселі, переконань та релігії. Народ Божий! Любіте один одного, не проливайте братерської крові. Забудьте партійну ворожнечу, преклоніться перед владою чесної праці. Хай живе чесна праця! Хай загине всяке насильство і влада капіталу.

«...Негайно організуйте владу народну. В кожному селі виберіть селянську раду, в кожній волості волосну раду, в кожному повіті — повітову раду, в кожній губернії — губерніяльну раду. В раду мають право бути вибраними представники всіх партій, які стоять на радянській платформі, і ті, що признають себе безпартійними, але підтримують ра-

²⁶ Там само, т. 3. стор. 174.

дянську владу. В склад рад можуть входити представники всіх національностей, пропорціонально їх числу на Україні, себто: для українців представляється в раді 80% місць... При такому розподіленні не буде засилля ні партії, ні нації. Глибоко вірю, що це буде дійсно влада народна...»²⁷

На такій самій політичній платформі стояв також Голловний повстанський штаб, організований трьома найбільшими українськими партіями того часу на чолі з соціал-демократом Ю. Мазуренком. 25 червня Мазуренко вислав голові уряду УРСР Х. Раковському ультиматум, в якому заявляв:

«Робітники й селяни України повстали проти вас, як влади російських завойовників, котра, прикрившись святыми для нас гаслами: влада рад робітників і селян, самоозначення народів аж до відокремлення і боротьба проти імперіялістів-завойовників і гнобителів працюючих мас, — псує не тільки всі святі гасла й руйнує дійсну владу робітників і незаможних селян сусідньої держави, але ще й використовує їх в цілях, далеких від усякого соціалістичного устрою».²⁸

І навіть Махно виставляв у своїй програмі радянський устрій, як головну ціль своєї боротьби: 16 липня він писав до партій, які входили до уряду Директорії УНР:

«Умови, на яких революційний совіт повстанців Григорієва та Махна згоден (співпрацювати з тими партіями — Р. І.):

«1. Ми, повстанці Херсонщини, Катеринославщини та Таврії, з революційним совітом во главі, стоїмо на ґрунті самостійности України, бо фактично за неї боремося. 2. Принцип народоправства визнаємо. 3. Трудового Конгресу не визнаємо, а визнаємо Всеукраїнський з'їзд рад. 4. Вся влада належить радам робітничих, селянських та козацьких депутатів, вільно обраних. 5. Директорії не визнаємо і стоїмо за негайну ліквідацію її, а замість неї мусить бути утворена тимчасова головна Рада Республіки із соціалістичних елементів, які стоять на ґрунті радянської влади в незалежній Українській Республіці».²⁹

Наведені матеріали дають досить ясну картину того, що собою являло українське радянство 1917—20-их років. Головні його принципи були такі:

1. Самостійна українська республіка.
2. Передання влади в руки селян, робітників і трудової інтелігенції в формі місцевих, повітових і губерніяльних рад. На чолі держави мав стояти Трудовий конгрес українського народу.
3. Від участі у владі мали бути вилучені багаті верстви суспільности: поміщики і капіталісти.

²⁷ Там само, т. 3, стор. 182—183.

²⁸ Там само, т. 2, стор. 9.

²⁹ Там само, т. 2, стор. 38.

4. Українське радянство не передбачало однієї партії в державі і не допускало політичної диктатури. Це був суто демократичний рух.

5. Головну роллю в українській радянській системі мали відопрати селяни. Робітники мали брати участь у державному управлінні у пропорції їх кількісного відношення до загалу населення України (не більше 10 відсотків). Цей принцип висували на Україні ще й тому, щоб не допустити до переважаючих впливів російського і зрусифікованого міського пролетаріату над українським селом.

Директорія ніколи не здійснила цих, майже загальних, побажань українського народу (не зважаючи на декларацію 26 грудня 1918), а згодом і цілком відмовилася від них. Натомість вона поклала в основу державного будівництва парламентарно-демократичний принцип, який у той час ідентифікували з владою поміщиків і капіталістів. Тому, ніколи не дійшло до згоди між Директорією й українськими повстанськими групами. І це була серйозна причина невдачі українських визвольних змагань 1917—20-их років.

Отже Ленін добре знав, які настрої панували серед українського народу в той час, коли він 6 грудня 1919 пропонував йому самостійну УРСР, радянський устрій у ній і замирення з Росією.

Але й цим разом, як і раніше, слова Леніна не відповідали його ділам. Українська комуністична партія і партія боротьбістів не дістали його згоди виступати в ролі репрезентантів українського комуністичного руху. Не дозволено також творити Українську червону армію і незалежну українську державну та господарську адміністрацію. Заходи В. Винниченка в Москві і в Харкові не дали наслідків. Він, рятуючися від арешту, ледве вирвався з Москви і повернувся за кордон.³⁰

У 1920 році поставлено перед судом Центральний комітет Української партії соціалістів-революціонерів (що декларувала свою лояльність до режиму) на чолі з В. Голубовичем,³¹ а боротьбістів примушено вступити до КП(б)У. Українська комуністична партія, правда, зберегла свою незалежність у ролі опозиції до КП(б)У аж до 1925 року, але її діячі були переслідувані, а ціла партія обмежена в можливостях політичної роботи. Деяко толерантніше поставилися більшовики до української культури і мови та дозволили на організацію українського початкового шкільництва, але вже в 1921 і 1922 роках повели наступ і проти них.

Отже плани боротьбістів і УКП та інших українських лівих партій і організацій захопити владу на Україні в українські руки та поставити Росію і її Червону армію перед доконаним фактом існування самостійної української держави

³⁰ Там само, т. 3, стор. 57.

³¹ Там само, т. 3, стор. 83—84.

— не вдалися. Російська армія прийшла на Україну не як гість (як це заповідав Лев Троцький і чого хотів український лівий табір), а як окупант.

Але, програвши цю першу політичну конфронтацію з Росією, ліво настроєне українське промадянство і зокрема боротьбісти не зреклися своїх плянів, а, вживаючи інших методів боротьби, намагалися дійти до своєї мети бічними дорогами. Увійшовши до КП(б)У і до уряду УРСР, вони з середини партійного і державного апарату робили заходи, щоб перетворити УРСР на справжню самостійну українську державу, рівнорядну з Росією. Ці їх заходи завершилися часовими успіхами розбудови українського життя до такої міри, до якої воно ніколи не підносилося від часу падіння Гетьманщини у 18 столітті. Це була короткотривала доба українізації в 1923—29 роках.

Два 30 грудня: 1949 і 1971

Мирослав Прокоп

На початку лютого ц. р. появилися в міжнародній пресі вістки, що кидають дещо світла на січневі арешти діячів культури на Україні та на репресії проти дисидентів у цілому Радянському Союзі. Виявляється, що рішення задушити поліційними методами сучасний рух за політичні, соціальні та національні права в СРСР було ухвалене на найвищому щаблі — в Центральному комітеті КПРС. Так, кореспондент газети «Нью-Йорк Таймс» Гендрік Сміт повідомив 4 лютого ц. р., що 30 грудня 1971 ЦК КПРС доручив органам КГБ вдарити по видавцях самвидавного журналу російською мовою «Хроника текущих событий», як також інших російських публікацій та «Українського вісника».

Постанова московського політбюро дала сигнал до нової хвилі терору на Україні. Коли пишуться ці рядки, себто при кінці лютого, радянська преса підтвердила ув'язнення на Україні тільки літературних критиків Івана Світличного і Євгена Сверстюка та публіциста Вячеслава Чорновола, але тепер стало відоме, що арештовано також Василя Стуса, Михайла Осадчого, Івана Геля, о. Василя Романюка та ін.

Досі не є відомий повний текст постанови ЦК КПРС від 30 грудня м. р. Зі зрозумілих причин його заховали в архівах партії і КГБ. Проте немає сумніву, що колись, коли не стане сучасної комуністичної тиранії, майбутні дослідники зарахують той декрет до колекції соток інших, що ними панівна в російській імперії влада впродовж століть душила вільну думку людини. А тому що результатом грудневого рішення ЦК КПРС є також арешти діячів української культури, його треба вважати ще одним документом національної політики Москви на Україні. У такому аспекті грудневий декрет викликає деякі ремінісценції з найновішої нашої історії.

22 РОКИ ТОМУ

Рішення ЦК КПРС від 30 грудня 1971 збігається точно щодо дня з іншим офіційним документом московської національної політики у відношенні до українського народу. Це документ 22-річної давности, а його точна назва така: «Наказ міністра безпеки УРСР про непритягнення до кримі-

нальної відповідальности учасників решток розгромлених українських націоналістичних банд у західніх областях Української РСР, що добровільно з'явилися до органів радянської влади з повинною». Дата наказу — 30 грудня 1949, а підписав його «міністер державної безпеки Української РСР» генерал-лейтенант М. Ковальчук.

У наказі Ковальчука говориться про те, що, мовляв, група молоді Дрогобицької області звернулася з проханням до органів радянської влади пробачити провини учасникам «націоналістичних банд» у західніх областях України, які ведуть повстанську і підпільну боротьбу проти радянської влади, але останньо зрозуміли свої прогріхи і хотіли б покаятися, однак бояться, що їх будуть карати. Отож, одержавши таке прохання, «гуманний» міністер державної безпеки відгукується на нього і видає наказ, що його у друкованій формі, зокрема у формі оголошень, розліпили по містах і селах західніх областей. Документ настільки цікавий, що варто сьогодні, по 22 роках, дещо з нього зачитувати.

Перед тим треба пригадати, що на той час, коли був поширений наказ Ковальчука, боротьба ОУН велася в західніх областях майже 20 років, отже від часу утворення ОУН у 1929 році. Вона була спрямована по черзі проти польських, більшовицьких, німецьких і знову більшовицьких окупантів. Від 1942 року там вела боротьбу також УПА. Особливо сильні були дії тих формацій на переломі 1943—44 років, проти німців і в 1945 та пізніше проти більшовиків. Намагання Москви зламати організований український опір відразу по закінченні війни не дали результатів, і він тривав аж до початку 1950-их років. Одним з засобів, якими більшовики послуговувалися в той час, щоб ліквідувати підпільну і повстанську боротьбу, були звернення до учасників підпілля здатися за ціну помилування. Пізніше стало відоме, що тих, хто в це повірили, ждали довгі роки в'язниць і таборів примусової праці. У такому пляні був також проголошений наказ Ковальчука. В ньому читаємо м. ін. наступне:

«Наказую:

«1. Начальникам обласних управлінь, міських і районних відділів МВД західніх областей Української РСР всіх учасників банд та нелегалів, у тому числі і бандитських ватажків, що з'явилися з повинною, до кримінальної відповідальности не притягати.

«2. Надати право вільного вибору місця проживання всім, хто з'явився з повинною, і через місцеві органи влади надавати їм допомогу в трудовому влаштуванні по місцю колишнього проживання або в іншому районі по добровільному вибору тих, що з'явилися з повинною.

«3. Начальникам обласних управлінь, міських та районних відділів МДБ роз'яснити всім тим, хто з'явився з по-

винною, що їх сім'ї будуть повернені із заслання до колишнього місця проживання.

«4. В зв'язку з тим, що деякі місцеві жителі знають бандитів і підтримують з ними зв'язок, роз'яснити, що ці жителі не будуть притягнені до кримінальної відповідальності, якщо вони припинять зв'язок з оунівським бандитським підпіллям і повідомлять, де знаходяться бандити, шляхом заяв, анонімних листів або іншим способом...»

«6. Від органів МДБ та міліції вимагаю посилити боротьбу проти тих бандитів, які не бажають з'явитися з повинною і шляхом загроз та провокаційних вчинків будуть заважати іншим нелегалам порвати зв'язки з підпіллям і повернутись до чесної праці в колгоспах, в своєму господарстві або на підприємстві...»

«Цей наказ широко обнародувати серед населення західних областей Української РСР.

«Міністер державної безпеки Української РСР генерал-лейтенант М. Ковальчук».*

Стільки про наказ Ковальчука. Події, про які в ньому йдеться, і постанова ЦК КПРС від 30 грудня 1971 відділені 22-річним проміжком часу, але взяті в одному контексті, вони насувають багато думок та рефлексій і дають чимало матеріалу для оцінки тодішнього і сучасного становища на Україні, політики Москви та обставин, крізь які наша нація пройшла в останню чверть століття. Порівнюючи їх, не можна позбутися переконання, що, незалежно від усіх страждань того пройденого періоду, Україна зробила великий крок вперед у своєму розвитку. Такі думки приходять, коли усвідомити події 40-их і 50-их років.

ПОВОЄННЕ ПОБОЄВИЩЕ

Частинно вже згадано про дійсність у західних областях на час проголошення наказу Ковальчука. Після майже десятирічної боротьби з німецькими і більшовицькими займанцями організовані сили українського визвольного підпілля доходили до краю вичерпання. Два місяці після Ковальчукового наказу, себто 5 березня 1950, загинув у бою з відділами КГБ головний командир УПА Тарас Чупринка. Ця подія поруч із знову посиленням терором, що його заповів Ковальчук, творила своєрідну межову ситуацію не тільки для учасників підпілля, але також для всього населення. Західні області були тоді розорані у фізичному і духовому від-

* Оригінал наказу М. Ковальчука знаходиться в архіві ЗП УГВР. Частинні цитати цього документу можна знайти в різних студіях про УПА, що були написані після війни українськими і чужинцями дослідниками на Заході.

ношеннях. Тісні зв'язки з підпіллям тисяч родин, широка допомога населення учасникам боротьби привели до масової репресій, хоч, як стало відоме з пізніших з'ясуваннях Хрущова, Сталін взагалі плянував виселити українців з їх рідних земель. Не випадково тільки в 1947 році жертвою вивозів впали в західних областях бл. 150 тис. людей. Як видно з наказу Ковальчука, більшовики цинічно признавалися до того, що вони застосовували збірну відповідальність у відношенні до родин учасників визвольного руху. Ковальчук не ховає того, що вони будуть вживати таких метод і в майбутньому. Виходить парадоксальна картина. З одного боку, підпілля ніби розгромлене і тільки рештки борються, але й їм «гуманна» радянська влада обіцяє помилування. З другого боку, рівночасно погрожують збіркою відповідальністю тим, хто «в дальшому будуть переховувати в себе бандитів і надавати їм матеріальну або іншу допомогу». Насправді головні сили підпілля були тоді, себто майже п'ять років після закінчення війни, знищені, але радянським погромникам ішлося про те, щоб виправдати далі масові репресії.

Однак розорані були в той час не тільки західні області, але насправді вся Україна. Декілька мільйонів убитих і ранених у війні і після неї, нові безоглядні сталінські грабунки і терор, голод 1946 року, жорстокі знущання над українською культурною верхівкою в період ждановщини і волюдіння Кагановича на Україні в 1947 році, дурійка російського шовінізму, розпалена відомим тостом Сталіна на честь «великого російського народу» 25 травня 1945 — усе це характеризувало перші повоєнні роки на Україні.

Не від речі пригадати, що в той час були в становищі безпритульного і гоненого безбаченка тисячі українських повоєнних емігрантів, насамперед загрожених сталінськими репатріаціями, а відтак розселених по світу і змушених боротися за фізичне існування та за власне національне ім'я, спростовувати тисячі брехень про Україну, поширених більшовиками й іншими дезінформаторами або ігнорантами. Треба пам'ятати також, що терористична політика Москви на Україні і в інших неросійських республіках створила в повоєнні роки переконання у сторонньому світі, що національне питання в СРСР буде ось-ось розв'язане, що неросійські народи швидко зникнуть в одному російському морі. Такі погляди проповідувалися тоді м. ін. працівниками Російського дослідного центру при Гарвардському університеті. Пікантне є те, що такі висновки робили ті дослідники не тільки на підставі тенденцій національної політики ЦК КППС, але також у результаті переслуховань післявоєнних емігрантів з СРСР, серед яких було чимало нещасних малоросійських душ. А ті люди готові були підтверджувати все, що їм у таборах біженців чи вже в США говорили дослідники, що розмовляли російською мовою.

Сьогодні, коли проминуло понад чверть сторіччя після закінчення другої світової війни, виявилось, як дуже життя поглузувало над покvapливими гробокопателями неросійських народів СРСР по обох боках залізної зависи. Певне, що боротьба неросійських народів за перемогу над російським імперіялізмом ще далеко не завершена, а останні десятиріччя завдали їм дуже багато ран: поступова русифікація усіх галузей промадського життя, постійне перемішування населення з допомогою колонізації і мішаних подруж серйозно підкопують національну субстанцію України, головне її промислових районів.

Подібно загрожені балтицькі народи, білоруси й інші. Та це окрема тема. Проте сьогодні ані в Москві, ані у Вашингтоні, Парижі, Лондоні чи Пекіні не сумніваються, що національне питання в СРСР є живе і динамічне. Деякі найновіші переселенці з Радянського Союзу навіть кажуть, що праплення неросійських народів до незалежності від Москви є тепер центральною відосередньою силою в імперії.

Чимало в цьому відношенні повчає приклад України. Вже у першій половині 1950-их років було видно, що остання хвиля сталінського терору, яка тривала безперервно від закінчення війни аж до смерти Сталіна в березні 1953 року, не зламала хребта нашої нації. Засудження Сталіна на 20 з'їзді КПРС у 1956 році і рік пізніше ліквідація т. зв. антипартиїної групи Маленкова, Молотова, Кагановича розкрили великі потенційні сили України й інших народів СРСР. І хоч швидко почалася нова хвиля російської шовіністичної реакції, свідченням чого був відомий шкільний закон 1958—59, а далі голосні тези про злиття націй, проголошені на 22 з'їзді КПРС у 1961 році, це, однак, не загальмувало наростаючої національної стихії неросійських народів. Саме в той час виникла на Україні група шестидесятників, на той час припадає творчість Василя Симоненка, що швидко став прапорною постаттю на Україні і поза її межами. Це були також роки появи перших документів самвидавної літератури, зокрема пам'ятного протестного письма п. н. «З приводу процесу над Погружальським», який у травні 1964 року підпалив частину бібліотеки Академії наук у Києві. Слідом за цим прийшли десятки, а пізніше й сотки літературних і публіцистичних еляборатів, поширюваних між населенням України. У країні, в якій кожне друковане речення вимагає цензорового імприматур, появилася нецензурована громадська думка.

У 1965 році Кремль пробував поставити загороду новому народному рухові, арештуючи десятки людей. Але ефект арештів був такий, якого його ініціатори зовсім не сподівалися. Арешти громаду не тільки не залякали, але навіть спонукали протестувати. Так появилася протестні листи і пе-

тиці до партії й уряду на оборону переслідуваних діячів культури, а серед протестуючих були, побіч студентів і робітників, також такі видатні імена зі світу літератури, культури і науки, як Ліна Костенко, Алла Горська, Галина Севрук, Людмила Семикіна, Зіновія Франко, Михайлина Коцюбинська, Борис Антоненко-Давидович, Андрій Малишко, Михайло Стельмах, Віктор Некрасов, Григорій Кочур, Іван Драч, Сергій Параджанов, Олег Антонов, Платон Майборода, Євген Сверстюк, Іван Дзюба та ін. Крім цього, у той самий час Дзюба написав свою відому студію п. н. «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та вислав її, разом з окремим протестним листом, до першого секретаря ЦК КП України Петра Шелеста та голови уряду УРСР Володимира Щербицького. Інший офіційний діяч радянської установи, тоді ще мало відомий Вячеслав Чорновіл, у листі до Шелеста розкрив насильства радянських органів безпеки і правосуддя. А кореспондент газети «Радянська Україна» Павло Счокоч подібним способом запротестував проти незаконного суду над учителем з Івано-Франківського Михайлом Озерним.

Це був справді новий тип української національної самооборони. Його новість визначалася її змістом: вона була наскрізь легальна і вміщалася в рамках діючих в СРСР законів. Новою була ця акція і тим, що її вели нові люди, виховані радянською владою, деколи навіть члени партії. Як попередньо згадано, 22 роки тому вдалося Ковальчукам знищити повстанців і підпільників засобами звичайного фізичного насильства. Інше питання — чи в цей спосіб вони знищили ідеї самої боротьби. Але як буде з українськими діячами 60-их і 70-их років? Чи декрет від 30 грудня 1971 усуне і їх з української сцени?

НОВІ ЛЮДИ І НОВІ ПОЗИЦІЇ

Звичайно, грудневою постановою керівники ЦК КПРС можуть припинити або принаймні на якийсь час обмежити поширення самвидавної літератури в Радянському Союзі. Однак це ніяке тривале досягнення. Затупити рота людині і змусити мовчати може хтонебудь, у кого сильніші руки. Важливе натомість те, що, наклавши руки на самвидавну літературу, режим не ліквідує ані причини її появи, — бо свободи слова в СРСР далі немає, — ані цілковито не усуне перспективних авторів і видавців таких публікацій, бо їх сьогодні леґіон.

Це саме можна сказати про Україну. Не перший це декрет, яким Москва забороняє вільне українське слово. Приблизно сто років тому бували такі, які взагалі забороняли вживати українську мову. Але з авторів тодішніх указів і сліду не залишилося, а українська нація живе далі. Правда, залишилися тепер їхні послідовники в ЦК КПРС, але й їм

сьогодні не під силу зовсім ліквідувати українське друковане слово. Не такі тепер часи.

Перш усього найновіший валуєвський декрет стосується не тільки українців. За його постановами мають здущити вільну думку на усіх широких просторах Радянського Союзу, з Москвою і Ленінградом включно. Мають також ліквідувати в цілому СРСР рух за політичні свободи. Це не так просто, бо той рух запустив глибоке коріння в самій Росії. Великодержавні шовіністи з ЦК КПРС і більшість російських дисидентів можуть бути згідні в одному, себо у прагненні зберегти єдність імперії, але між ними глибокий розрив у питаннях політичних свобод громадян, устрою держави, соціальних і філософічних проблем. Тому боротьба за ті життєві справи серед самих росіян чи, точніше, серед їхньої верхівки не припиниться. А це матиме першорядне значення також для України, Прибалтики й інших. Без російського інтелектуального ферменту важко було б уявити розмір боротьби в неросійських республіках. Обидва явища пов'язані, хоч на Україні наголос покладений у першу чергу на національне. Такого чинника російського ферменту аж ніяк не існувало в 40-их роках, коли Ковальчуки могли з дозвільшення Москви тероризувати західні області, а Кагановичі пацифікувати українську інтелігенцію.

Іншою була годі також ситуація серед підбитих щойно Москвою її сателітів. Там ще точилася боротьба всередині самих східноєвропейських народів: місцеві комуністи проти місцевих національно-демократичних, соціалістичних, християнських партій, а ті партії боролися між собою. Сьогодні це вже пройдений етап. У сучасній Польщі, Чехо-Словаччині, Угорщині, не кажучи вже про Румунію, більшість місцевих комуністів — це потенційні Миколи Скрипники, якщо не Дубчеки. Вони терпляче ждуть нагоди, коли вождям у Кремлі поковзеться нога. Правда, доля багатьох з них пов'язана з Москвою. Але рівночасно усі вони свідомі сили антимосковських настроїв серед їхніх народів.

Чимало змінилося також за повоєнні роки у становищі самого українського народу. Великими зусиллями і жертвами він відбудував країну з пожеж війни. (Повторюваний постійно в радянській пропаганді рефрен про те, що Україні піднятися з руїн війни допомгла Росія — обрахований на наївних. Російські імперіялісти помагали відбудовувати не державу українського народу, але власну провінцію, з якої тягнуть соки. Зрештою, наприклад, американці помогли німцям відбудувати Західню Німеччину, але до особливої вдячності Америці вона не зобов'язана, і в свою колонію американці її не перетворили). Своєю економікою і кваліфікованими кадрами він поставив себе в коло передових народів сучасного світу. Але найбільшим його досягненням треба визнати характер його самооборони й опору, що їх репрезенту-

ють ті, які останньо впади жертвою грудневого декрету ЦК КПРС.

Тут ідеться в рівній мірі про людей, як і про їхні політичні позиції. Вони відмінні від того, що було в нас досі. Треба пригадати, що боротьба Української Народної Республіки була тотальним запереченням більшовизму і накиненої Москвою Україні державно-політичної системи. У 1920-их роках оборону українських національних інтересів провадили національно-демократичні і націонал-комуністичні сили, що, зрештою, себе взаємно поборовали. Остаточного одних і других знищив сталінський терор 30-их років, після чого в УРСР прийшло до майже повного обеззброєння нації. Носіями українського опору в 40-их роках стали в УРСР націоналістичні сили, що протиставились і німцям і більшовикам, але в існуючих у світі і в СРСР умовах вони тоді не могли перемогти ворога, чи бодай втриматись на довший час. Закономірно отже, як уже згадано, в 60-их роках на українську сцену виїшли нові сили. Їхня природа інша, і їхні можливості ширші.

Насамперед, ті люди є продуктом радянської дійсності, вони не побороють її з позицій ворога, яким були організовані націоналістичні організації минулого. Вони виступають як співгосподарі, співтворці того, що називається радянська держава, і б'ють по її керівниках за порушення теоретично обов'язкових норм. У таких умовах ті, яких арештують, є по суті обвинувачами, а ті, хто арештує, мусять себе боронити. А тому що оборонити себе їм неможливо, прокурори намагатимуться нав'язати арештованим «антирадянську діяльність» і контакти з закордоном. Це видно вже з перших голосів радянської преси. Це є стара пісня, що нею користувались уже після арештів у 1965 році. Проте серйозно таких закидів ніхто не братиме, а репресовані люди вийдуть переможцями навіть тоді, коли їх приречуть на ув'язнення. У цьому їх найбільша сила, точніше — їхня сила в атрактивній для широких кіл народу програмі, яку вони проповідували.

В одній українській газеті недавно висловлено думку, що найновіші арешти на Україні — це «провал опортунізму». Згідно з цим поглядом, легальна програма боротьби наших братів на Україні мала б бути опортунізмом, а дії еміграційних партій чи принаймні деяких з них треба б кваліфікувати як революційні. Такий погляд звучить наївно. Певно, що в еміграційних умовах ніяка політична група не буде висувати програми реформи режиму, а буде боронити плятформу державної незалежності. Однак, кваліфікувати такі політичні позиції еміграції як революційні — доволі претенсійно. З другого боку, не можна вважати опортунізмом, наприклад, боротьбу, що її ведуть у Радянському Союзі за громадянські права чи за принципи національної політики. У світлі сучасної дійсності в радянській імперії, в умовах панівної реакції

(тоталітарна диктатура плюс російський шовінізм) — така боортба на сучасному етапі, боротьба за привернення реальної сили теоретично обов'язковим законам та за їх поширення, дає поневоленому народові альтернативу і розкриває перед ним нові перспективи. Так слід оцінювати також засоби, що ними користуються українські й інші дисиденти. У другій половині 20 сторіччя, коли десятки народів здобули незалежність найбільш різноплановими способами, зводити визвольну концепцію тільки до збройних чи підпільних зударів було б великим спрощенням складної проблеми. Не від речі сказати також, що проповідування таких метод з еміграції було б крайньо шкідливе і небезпечне для народу. У сучасній українській дійсності найбільш революційними є такі гасла і форми боротьби, які найбільш ефективно гальмують уніфікаційний імперський процес на Україні і тим самим є могутнім чинником будування нації. Гасло розподілу російської імперії є найбільш далекосяжним і революційним, але відкритим залишається питання, які сили нашого народу воно може в сучасних умовах мобілізувати до боротьби проти імперського наступу. За те певним є, що, як повчає дійсність останніх років, мобілізуючими для народу тепер є гасла боротьби проти русифікації, оборони прав української мови, історичної традиції, культури, прав України в галузі науки, економіки, врешті, оборони громадянських прав. Це не значить, що програму розподілу російської імперії треба скласти до архіву. Без державної самостійності принаймні сателітів, Прибалтики, Закавказьких народів, Білорусії, — а це й буде розподіл чи принаймні — звуження розміру теперішньої імперії, важко говорити про самостійність України. Але в існуючих умовах ідеться не про те, щоб гасла боротьби мали більше чи менше революційне звучання, а про те, щоб дана програма боротьби мобілізувала якнайширші кола українського народу і щоб у цей спосіб наближувала, а не віддаляла державну незалежність нації.

Історичною заслугою носіїв сучасного руху народного опору і самооборони на Україні є те, що по слідах шестидесятників, себто частинного відродження в галузі літератури, вони зробили успішну спробу дати народові конкретну програму громадської дії, оформили певні політичні постуляти і підбудували їх аргументами, яким режим нічого, крім поліційного терору, не може протиставити. Клясичним прикладом програмового і політичного банкрутства режиму в галузі національної політики була брошура якогось Стенчука (колективна праця агітпропу!), в якій він пробував відповісти на аргументи, що їх виклав Іван Дзюба в своїй студії «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Самі керівники КПУ мусіли визнати, що Стенчуків опус був нікудишній. Зате критика національної політики КПРС, що її висловили Дзюба, Чорновіл, Мороз, Лук'яненко й інші, залишається тривалим надбанням у розвитку модерної української політичної думки і міцною

зброєю в руках їх послідовників. Зрештою, це надбання не тільки українське. Недаром праці тих авторів були перекладені на чужі мови і здобули ширший розголос серед інтелектуальних кіл світу. Для українців особливе їх значення ще й у тому, що за такими програмами стоять живі люди. Тому одне і друге можна вважати великим досягненням українського народу за останнє десятиріччя. Його ніякими декретами керівників імперії від народу відібрати не вдасться.

І ще одне. Продовжувати боротьбу ОУН чи УПА в 1950-их роках було, як сказано, неможливо. Виснажені були не тільки повстанці і підпільники, але й цілий народ, зрештою, усі народи Радянського Союзу, що жили тоді думкою про те, як загоїти військові рани. Тільки керівники імперії були на вершинах перемог: від Берліну до Владивостоку. Не те сьогодні. Імперія, правда, до зубів озброєна, але вільного слова боїться. Зате народні маси сьогодні інші. Вони не перетомлені, краще едиковані, їхні матеріальні і духовні вигоди є більші. Вони менше бояться. Якась їх частина доволі відверто виявляє свої думки, вимагає свободи, створює умови для народження і поширення самвидавної літератури. У той же час пропорційно до тиску уніфікації кристалізується ідентичність неросійських народів, посилюється почуття національної гідності і гордості. Це є ґрунт для зростання дисидентських рухів. Вони випливають з логіки сучасних суспільних відносин у цілому Радянському Союзі чи, точніше — в цілій імперії, отже і на Україні. Цього розвитку подій декрет ЦК КПРС від 30 грудня 1971 також тривало не зможе загальмувати.

Нова хвиля терору на Україні

ВАСИЛЬ СТУС, МИХАЙЛО ОСАДЧИЙ, СТЕФАНІЯ ГУЛИК,
ІВАН ГЕЛЬ І О. ВАСИЛЬ РОМАНЮК
СЕРЕД АРЕШТОВАНИХ У СІЧНІ ДІЯЧІВ КУЛЬТУРИ.
ІВАН ДЗЮБА ПІД ДОМАШНІМ АРЕШТОМ

Нью-Йорк (Пресова служба ЗП УГВР). Всупереч намаганням Москви приховати повні розміри січневих арештів діячів української культури, з України надходять інформації про інших арештованих, крім Івана Світличного, Євгена Сверстюка та Вячеслава Чорновола, ув'язнення яких визнала газета «Радянська Україна» від 11 лютого ц. р. Про арешт у Львові Ірини Стасів та Стефи Шабатури повідомила українська інформаційна служба «Смолоскип». Тепер стало відоме, що заарештовані також наступні особи в Києві: Василь Стус, Олександр Сергієнко, Леонид Селезненко, Микола Шумук, Зіновій Антонюк, Зіновія Франко. У Львові: Стефанія Гулик, Михайло Осадчий, Іван Гель, Григорій Чубай. В Івано-Франківському: о. Василь Романюк. Іван Дзюба, що був заарештований у січні ц. р., перебуває в домашньому арешті. Щоденно зголошуватися до КГБ зобов'язана сестра Івана Світличного — Надія Світлична. Крім Дзюби, звільнено також Зіновію Франко.

Василь Стус — молодий український поет і літературний критик з Києва. Він відомий як один з тих, хто в останні роки відверто виступав в обороні вільного розвитку української культури і протестував проти порушення органами КГБ теоретично обов'язкових в СРСР законів. У квітні 1963 року він підписав спільного листа 139 громадян України до Брежнєва, Косигіна і Підгорного, в якому вони протестували проти судів над діячами української культури в 1966 році і проти суду над Вячеславом Чорноволом у 1967 році. Того ж року Стус вислав листа до президії Спілки письменників України, протестуючи проти пасквіля Олексі Полторацького проти Чорновола і Святослава Караванського в органі тієї ж Спілки «Літературна Україна». Збірка його поезій п. н. «Зимові дерева» появилася в 1970 році у в-ві «Література і мистецтво» в Бельгії.

Михайло Осадчий, уродженець Сумської області, колишній член КПРС і Спілки журналістів СРСР та викладач Львівського університету. Арештований у 1965 році за ніби антирадянську діяльність, був засуджений у квітні 1966 року у Львові на два роки ув'язнення. Після звільнення жив у Львові. Він є автором дисертації про журналістичну діяльність Остапа Вишні. Йому приписується авторство поширеної на Україні і на еміграції самвидавної брошури п. н. «Більмо»,

в якій розповідається про переживання в'язня радянських тюрем і таборів примусової праці.

Зіновія Франко є внучкою Івана Франка; кандидат філологічних наук. Вона працювала старшим науковим робітником Інституту мовознавства Академії наук УРСР; від довшого часу звільнена з праці за участь у протестних акціях проти репресій КГБ, у тому числі за підписання звернення 139 у 1968 році.

Іван Гель, робітник, студіював історію у Львівському університеті, арештований у серпні 1965 року і засуджений на три роки таборів примусової праці суворого режиму. Після звільнення працював у Самборі. Вислав протест проти арешту Валентина Мороза, промовляв на похороні Алли Горської.

О. Василь Романюк і Стефанія Гулик відомі з того, що підписували протести проти суду над Валентином Морозом.

У зв'язку з найновішими переслідуваннями діячів української культури треба сказати ще наступне.

Як відомо з численних документів самвидавної літератури на Україні, згадані діячі у всій їхній діяльності суворо допримувалися обов'язкових у Радянському Союзі законів і ніколи не виходили поза рамки того, що теоретично гарантує промадянам СРСР його конституція. Тим не менше, як видно з повідомлень радянської преси, вона, на наказ КГБ, обвинувачує арештованих в антирадянській діяльності та у зв'язках з закордоном. Це відома провокаційна тактика органів безпеки СРСР.

Українці поза рідними землями, які однодушно, у спільному фронті протестами відповіли на нову хвилю терору на Україні, повинні надати своїм акціям перманентного характеру. Тільки таким чином можна звернути увагу світу на сучасне становище на Україні і дати допомогу репресованим. При тому у своїх акціях еміграція зобов'язана згідно з правдою представляти світові діяльність арештованих українських діячів культури як легальні акції в обороні прав людини і народу, якими користуються усі цивілізовані суспільства. Рівночасно українці поза рідними землями повинні спільним фронтом протиставитися провокаціям, наклепам, що їх у зв'язку з арештами на Україні пробують поширювати Москва і її вислужники на українських землях і за кордоном.

АРЕШТИ НА УКРАЇНІ БУЛИ ПОПЕРЕДЖЕНІ РЕПРЕСІЯМИ Й ШАНТАЖЕМ У ВІДНОШЕННІ ДО ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ Й НАУКИ

Нью-Йорк (Пресова служба ЗП УГВР). — В останні місяці минулого року, ще перед схваленням горезвісної постанови ЦК КПРС про ліквідацію самвидавної літератури в СРСР, зокрема російської «Хроніки поточних подій» та «Українського вісника», кагебівський режим на Україні посилив репресії й шантаж у відношенні до діячів української культури й науки. Із праці позвільнювано багатьох науковців, у

тому числі таких відомих, як Євген Константинович Лазаренко, колишній (з 1951 року) ректор Львівського університету і пізніше професор геології в Києві, автор багатьох праць з своєї ділянки, член КПРС з 1952 року. Зацьковано видатного українського вченого ботаніка Дмитра Константиновича Зерова, рідного брата Миколи й Михайла Зерових, дійсного члена Академії наук УРСР (з 1948), який помер на удар серця під час партійної наради, на якій він виступав із критикою русифікаційної політики на Україні; похорон проф. Д. К. Зерова, що відбувся 20 грудня мин. року, став своєрідною протестною маніфестацією. Звільнено з праці Леопольда Яценка, керівника київського хору «Гомін». Скриплено натиск на молодшу генерацію українських інтелектуалістів, передусім на т. зв. дисидентів: ще перед арештами позбавлено праці Євгена Сверстюка, відмовлено у друкуванні праць Іванові Світличному, Зіновії Франко й іншим. Репресії були поштовхом для написання літературознавцем Василем Стусом його датованого 10 грудня 1971 і поширюваного на Україні листа-протесту до Юрія Смолича, голови СПУ, і Федора Овчаренка, секретаря ЦК КПУ, що в ньому він обвинувачує керівництво Спілки письменників України у дискримінації молодих українських поетів, прозаїків і літературних критиків, яким режимні чинники не дозволяють друкувати їхніх творів. В. Стус наводить у своєму листі низку прикладів з гіркого досвіду Івана Світличного, Михайлини Коцюбинської, Зіновії Франко та інших, стверджуючи водночас із цим, що правління СПУ не допускає молодших літераторів до голосу в СПУ і замикає перед ними взагалі членство у Спілці. Згадується у 20-сторінковому листі В. Стуса також заборона і ліквідація клубів творчої молоді, «Сучасника» й інших, що постанали були в різних містах України в 1960-их роках, і про встравання керівництва комсомолу у видавничі справи. Закидає В. Стус правлінню СПУ також те, що воно й досі не висловило своєї думки про здійснювану режимом русифікацію на Україні.

Арештований в січні 1972 року літературний критик Євген Сверстюк був звільнений із праці зараз після його виступу на похороні проф. Д. К. Зерова, 20 грудня 1971 року. Опублікований в українському самвидаві 1969 року і поширюваний на Україні 30-сторінковий есей Євгена Сверстюка л. н. «Іван Котляревський сміється» одержаний також за кордоном і буде надрукований у травневому числі журналу «Сучасність». У цьому есеї Є. Сверстюк з'ясовує причини, чому і як «на витопаному пустирі нашої історії» з'явився животворний сміх Івана Котляревського.

Арештований у січні 1972 і потім звільнений Григорій Чубай, декоратор у театрі ім. Заньковецької у Львові, є також відомим молодим поетом, автором кількох збірок поезій, що їх він досі, в теперішній атмосфері затиску на Україні, не мав змоги надрукувати.

■ У сьомі роковини смерти голови Проводу Українських Націоналістів полковника Андрія Мельника В. Лазовінський надрукував у паризькому «Українському слові» від 31 жовтня 1971 статтю. Лазовінський порівнює Мельника до де Голля і пише, що «силу цих двох велетнів творив якраз особистий стиль і те, що в жодній ситуації вони зі стилю не випадали».

Андрій Мельник — це видатна постать найновішої історії нашого народу. Як командант сотні Українських Січових Стрільців, співтворець формації Січових Стрільців, начальник штабу Дієвої Армії УНР, крайовий командант Української Військової Організації, громадський діяч, врешті, як голова ПУН, він добре прислужився справі боротьби українського народу за державну незалежність. Чи треба, однак, для вшановування такої людини вдаватися до перебільшень?

■ Орган Організації оборони чотирьох свобод України «Вісник», місячник у Нью-Йорку, надрукував у ч. 12 за грудень 1971 нотатку п. н. «Бідолашний Домонтович». Цитуючи висловлену в газеті «Українські вісті» (виходять у Новому Ульмі, як орган УРДП) згадку, що поруч творів В. Винниченка, В. Підмогильного, М. Хвильового, Майка Йогансена, «для масового читача на Україні цілком неприступні також твори Віктора Петрова-Домонтовича», автор нотатки стверджує авторитетно:

«Агент КГБ, Віктор Петров-Домонтович, що, виконавши своє завдання на еміграції і повернувшись на „родіну“, був нагороджений за це орденом, має всі можливості в Києві подбати, щоб його „найдосконаліші і найвищі досягнення в українській прозі“ появились друком в советському видавництві. Уболівань Ігоря Качуровського він не потребує».

З останнім реченням можна погодитися. Уболівань Віктор Петров справді вже таки не потребує. Він помер ще 1969 року. Про це мали б знати не тільки криптонімний автор нотатки (І. С-ич), але й редактори «Вісника»...

■ У 51 числі тижневика «Вісті з України» від 16 грудня 1971, що його видає для експорту Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном, відзначено водночас пам'ять аж трьох діячів: 75-річчя від народження Юрія Михайловича Коцюбинського, 100-річчя від народження поета Миколи Кіндратовича Вороного і пам'ять світової слави садівничого Левка Платоновича Симиренка.

Ю. М. Коцюбинському, синові письменника Михайла М. Коцюбинського, що в першому уряді «Української Радянської Республіки» виконував обов'язки народного секретаря військових справ і в 1919 році був призначений «головнокомандуючим... збройних сил Української Радянської Республіки», присвячена стаття п. н. «Серце, віддане революції». Автор статті В. Кузьменко пише, що, «вчитуючись у мужні рядки біо-

графій, продиктованих революцією і громадянською війною, переконуємося, як багато встигли зробити ці мужні більшовики за час, скупо відміряний їм, вчимося від них відданості і горіння», і стверджує, що «Ю. М. Коцюбинський завжди був на передовій лінії боротьби за нове життя, за соціалізм». Що сталося з організованими Ю. М. Коцюбинським збройними силами, В. Кузьменко не згадує. Не пише про те, що рекрутувалися вони з неукраїнців і що ще цього самого року ця «Народна Революційна Соціалістична Армія України» була включена в склад 9-ої і 10-ої «народних армій» РСФРР. Не відважився В. Кузьменко подати й причини, чому так «скупо відміряний» був час цьому відданому більшовикові, і навіть згадати дати його смерті. Незручно було б у «Вістях з України» пригадувати українцям за кордоном, що оте «серце, віддане революції», було вирване в чорні роки сталінського терору 1937 року, що був розстріляний Ю. М. Коцюбинський без суду як зрадник ідей революції, аґент троцькізму й буржуазного націоналізму і ще досі не вдалося встановити ні дня, ні місяця його смерті...

М. К. Вороний — поет, перекладач і театральний діяч — визначений у вміщеній у цьому ж числі «Вістей з України» статті відомого радянського літературознавця Григорія Вервеса як «перекладач „Інтернаціоналу“». В статті коротко згадано про те, що перебував Микола Вороний на еміграції і 1926 року «повернувся на Батьківщину», Радянську Україну, яка, як лише Г. Вервес, «зворушила його творчою працею мільйонів, радісними обличчями молоді, співами, серед яких уже немолодий поет почув і знайому мелодію колись перекладеного ним „Інтернаціона-

лу»». Ніже слова немає в статті про те, як склалося далі життя Миколи Вороного на цій же Радянській Україні. Не згадує Г. Вервес про такі добре відомі й знайомі йому справи, як репресії проти Миколи Вороного, депортування його з України у Воронезьку область, де він і помер самотній у 1942 році (день і місяць смерти знову ж не встановлені). Не згадує Г. Вервес і того «зворушення», що в ньому довелося Миколі Вороному каратися і помирати на засланні після того, як його рідний син Марко — поет (М. Ангіох) — був заарештований і знищений 1939 року...

Трете «відзначення» в цьому ж числі «Вістей з України» — це стаття М. Литвина п. н. «Садівничий» у серії «Спогади про незабутніх», про видатного помолога і садовода Лева Платоновича Симиренка, засновника помологічного розсадника у Млієві. З обуренням згадує у своєму спогаді М. Литвин, що «вже в перші роки свідомого життя Левко Симиренко зазнав «царської милости»: за участь у революційному русі — сім років заслання у Західній Сибір». Наприкінці, уже без обурення, пише, що «життя Левка Платоновича обірвала бандитська куля грудневої ночі 1920», не згадуючи ніже словом про те, що це була така ж сама більшовицька куля, як та, що обірвала життя видатного українського композитора Миколи Леонтовича, і пересуваючи з якоїсь причини дату смерті Л. П. Симиренка на грудень 1920 року, хоч загинув він трагічно вже 6 січня того ж року. Заявляючи, що «справа його перейшла до надійних рук», що першим директором Мліївської дослідної помологічної станції став син Левка Платоновича — Володимир Левкович Симиренко, М. Литвин знову ж не згадує про те, яка доля випала

цьому синові, також видатному садівникові, засновникові тієї ж дослідної станції. Не подає таких відомих і встановлених уже фактів: започатковане московським ученим-садоводом І. В. Мічуріном цькування Володимира Л. Смирєнка, його арешт у день Різдва 8 січня 1933 року, довголітнє ув'язнення і розстріл — 5 листопада 1943 року... А варто, щоб про це не тільки у світі, але й на Україні люди знали!

■ Мюнхенський «Шлях перемоги», що є органом ОУН, інформує в числі від 23 січня 1972 про доповідь голови тієї ж ОУН Ярослава Стецька в Чикаго. В газеті м. ін. читаємо: «Достойний гість, якого всі присутні привітали повстанням з місць, говорив про сучасні події в Україні, вказуючи, що нові визвольні процеси в Україні охопили інтелігенцію, робітників і селян. Ідеологічне оформлення нового руху подав В. Мороз у своїх працях. Воно однозгідне із постановами і напрямними 4-го Великого Збору ОУН».

Твердження, що писання українських дисидентів співпадають з програмою ОУН, звучить як аргумент для радянського прокурора, дарма що воно є звичайною видумкою еміграційного політика. Невже ж не відомо п. Стецькові, що писання і дії Валентина Мороза й інших носіїв самооборони українського народу суворо вміщалися в рамках теоретично обов'язкових законів у Радянському Союзі? І хіба він не розуміє того, що власне КГБ намагається різними засобами пришити діячам української культури уявні зв'язки з закордоном для того, щоб їх тримати за ґратами?

■ Працює в одному з американських коледжів як викладач

славістики і германістики, молодий українець із Львівщини, доктор філософії, тепер надзвичайний професор. Він же й поет, автор кількох збірок. Викладає, правдоподібно, російську й українську мови, бо української в його коледжі не вчать, і до того ж бере участь у заснованому ним же американському літературному журналі «Оридженел Воркс».

Видані досі числа цього журналу вимагали б спеціального огляду. Тут варто зупинитися на виданій цим же викладачем і поетом антології «Поетія в перекладах» (переклади українською і з української мови).

У 92-сторінковій антології репрезентовані, як це подано на обгортці, такі творці і твори світової поезії, як Горацій, Пісня про Роланда, Чосер, Гельдерлін, Шеллі, Бронті, Сангаїна, Мейзфілд, Міцкевіч, Словацький, Лермонтов — усе в перекладах на українську мову зданого викладача й поета. З українських поетів репрезентований тільки... Р. Володимир — літературний псевдонім цього ж таки викладача й поета. Його творчості присвячено в антології цілих 20 сторінок: у перекладах на польську, сербо-хорватську, еспанську, російську, французьку, угорську, німецьку, англійську мови — усе в перекладах або самого автора, або організованих ним перекладачів. Попереджена антологія статтею про «Творчість українського поета Романа В. Кухаря», що її написав о. проф. д-р Матея Матеїч — упорядник великої антології сербської еміграційної поезії, також поет і професор славістики в іншому стейтовому університеті США.

Досягнення справді таки запаморочливе: репрезентована творчістю Р. Володимира укра-

їнська поезія у сузір'ї світових величин... Коментарів, щоправда, цей факт не вимагає.

Газета «Нью-Йорк Таймс» від 27 лютого 1972 інформує, що в Радянському Союзі і на Заході поширюється лист 17 лотиських комуністів до комуністичних партій Франції, Еспанії, Румунії, Югославії, Австрії й ін., в якому автори листа розкривають русифікаційну політику КПРС у Латвії. Вони вказують зокрема на постійне переміщення населення Латвії, поселення росіян, українців, білорусів й інших у Латвії та добровільно-примусові виїзди лотисьців поза межі своєї республіки.

Подібну політику стосує Москва також на Україні. Від перепису населення в 1959 році до перепису в 1970 число росіян на Україні зросло з 7 до 9 мільйонів. У той же час українці змушені виїздити поза межі України. Радіостанція Владивосток повідомила 15 лютого 1971, що до Іманського району Приморського краю прибула велика група переселенців з Житомирської області на постійне поселення в Сальському, Каменському, Ракітинському та Ореховському радгоспах. А група переселенців з Вінницької області прибула в Ханкайський район. Комуністичні джерела мовчать про те, що українці, які поселюються в інших республіках, не користуються правами національної меншости та приречені на русифікацію разом з місцевим населенням.

Олександр Юрченко пише в журналі «Вітчизна» за січень 1972 у статті «Лицар ленінської івардії (у 100-ліття народження Миколи Скрипника» наступне: «Чудове життя М. О. Скрипника незабаром раптово і трагічно обірвалося. Після XX з'їзду КПРС справедливість во-

сторжествувала. Славне й чесне ім'я М. О. Скрипника було відновлене».

Юрченко не згадує, що життя Скрипника «трагічно обірвалося», бо його зацькували російські шовіністи. Не пише про те, як і в яких умовах Скрипник застрелився. Мовчить також О. Юрченко про те, що хоч «справедливість восторжествувала», але жоден рядок із писань Скрипника досі не опублікований на Україні.

У березні-квітні 1971 року гурт українських молодих мистців й ентузіастів радянського мистецтва влаштував у Філадельфії і в Нью-Йорку виставку під назвою «Сучасна графіка України». За відсутністю будь-якої підтримки радянських творчих спілок організатори цієї виставки влаштували її з своїх приватних колекцій, зібраних здебільшого випадково під час їхніх туристичних подорожів на Україну. Єдиним їхнім бажанням було (як про це була мова під час відкриття виставки) показати українцям у США бодай частково сучасне українське графічне мистецтво.

Ініціатива української еміграційної молоді, не пов'язаної з будь-якими політичними середовищами, але закоханої в Україну і в українське мистецтво, знайшла щирий і прихильний відгук серед української громади у США. Добрий відгук знайшла ця виставка також у радянських мистецьких колах Києва і Львова, куди були розіслані із США каталоги цієї виставки.

Прикрий дисонанс в історію цього почину внесла несподівана заява гурта керівних і видатних українських радянських художників, надрукована п. н. «Нечистими руками» в газеті «Культура і життя» (ч. 8, 30 січня 1972), аж дев'ять місяців після того, як відбулася ви-

ставка. Ініціаторів й організаторів виставки «Сучасна графіка України» засуджено в ній, як «фальсифікаторів», як «темні елементи з кубла українських буржуазних націоналістів», а їхній почин — як спробу «роздмухування чаду антирадянщини», «брудну провокацію тощо». Читаючи таку заяву, надруковану в органі творчих спілок УРСР, дивуєшся, як могли підписатися під таким еляборатом, гідним пера сталінських пропагандистів, такі видатні мистці України, як Тетяна Яблонська, Василь Касіян, Михайло Дерегус, Микола Глущенко й Олександр Губарев?!

Радянська «антибуржуазно-націоналістична» публіцистика пригломщує іноді своєю аргументацією і своїми «відкриттями». У черговому із таких пасквільних шедеврів, надрукованому під назвою «Журнал „Українська хата“ і сучасні „хатяни“». З родоводу українського буржуазного націоналізму» в харківському журналі СПУ «Прапор» (ч. 10, жовтень 1971), автор його М. Чепак, побиваючи Дмитра Донцова за продовження «філософської лінії»... шаповалівської «Української Хати», договорюється до того, що «згаданий вище Д. Донцов видав у Нью-Йорку 1966 року книжку під назвою «Іван Франко про соціалізм та марксизм», в якій перекручено висвітлюється світогляд Франка, заперечується його революційний демократизм, боротьба за дружбу народів, матеріалізм і атеїзм». Абстрагуючися від того,

що Дмитро Донцов ніколи такої книжки не писав і не видавав, що книжка під такою назвою була видана 1966 року в-ом «Пролог», як ч. 17 його Суспільно-політичної бібліотеки, і що її упорядником був Богдан Кравців, із статті М. Чепака виходило б, що перекручує світогляд Івана Франка і заперечує його «революційний демократизм... матеріалізм і атеїзм» сам таки І. Франко. Книжка «Іван Франко про соціалізм і марксизм» — це ж збірка оригінальних рецензій і статей Івана Франка, друкованих у 1897—1906 роках...

Багата на «рevelяції» й українська еміграційна дійсність і заслуговує також на ґрунтовне обговорення у «пресовому клубі». Для прикладу тільки варто згадати, що українці в діаспорі збагатилися на додаток до численних інших «науково-дослідних інститутів» ще однією науковою установою — «Інститутом Володимира Шаяна». Під такою фірмою принаймні була видана в Лондоні і Торонто 1972 року в серії «Ідеологічно-філософські дослідження» 22-сторінкова циклостильна праця відомого українського еміграційного поета, філософа, публіциста і діяча Володимира Шаяна: «Етичні, соціологічні і педагогічні погляди Григорія Сковороди». Самой праці читати нам не довелося. Бібліографічну довідку про неї надрукувало паризьке «Українське слово» (ч. 1573, 23 лютого (!) 1972).

Р. М.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Богдан Бойчук*. Розмова телефоном.
- 11 *Олекса Ізарський*. Саксонська зима (IV).
- 34 *Збігнев Герберт*. Поет при імператорському дворі.
- 49 *Василь Витвицький*. Польська новітня музика.
- 58 *Борис Олександрів*. Із нових поезій.
- 60 *Лариса М. Л. Залеська-Онишкевич*. Роботи і антироботи.
- 74 *Ліда Палій*. Кіч і його гльорифікація.

МЕМУАРИ

- 80 *Юрій Смолич* про Олексу Слісаренка.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 92 *Роман Ільницький*. Радянська концепція української політики у 1919–20 роках.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 109 *Мирослав Прокоп*. Два 30 грудня: 1949 і 1971.
- 119 Нова хвиля терору на Україні.

ІЗ ПРЕСОВОГО КЛЮБУ

- 122 ■ ■ ■ (Р. М.).

ЛІНДЕКС

пропонує своїм клієнтам уперше:

1. Чудові вовняні хустки з Києва, 90 × 90, по 15.— ДМ.
2. Ще більший вибір товарів на власних поширених складах.
3. Нові моделі автомобілів радянського виробництва:

уперше

«Жигулі» ВАС 2101 за ДМ 9 950,—

крім того

Москвич 408 ІЕ за ДМ 9 300,—

Москвич 412 ІЕ за ДМ 9 950,—

Запорожець ЗАЗ 966 за ДМ 6 300,—

(увага: знижені ціни!)

4. Ціни на нові моделі мотоциклів подамо Вам на Вашу вимогу.

Посилайте дарункові пакунки з товарів радянського виробництва, замовляючи через нас грошові сертифікати.

Бюро подорожей «Ліндекс» пропонує Вам здешевлені туристичні подорожі до Радянського Союзу як групові, так й індивідуальні.

Цю на дарункові пакунки лишається без змін.

Будемо раді вітати Вас у нашій фірмі.

LINDEX — Handelsgesellschaft
m.b.H. & Co. KG

8 München 80

Rauchstr. 2 u. 5

Tel.: 98 16 27; 98 13 75; 98 20 38

Telex: 05 — 23 173

Видавництво «Сучасність» з нагоди 100-ліття народження Миколи Скрипника виготовило 2-томове видання, що складається з студії про М. Скрипника (т. I) і добірки його праць головне з національного питання (т. II).

Перший том уже вийшов з друку і надійшов у продаж. Це студія Івана Кошелівця:

МИКОЛА СКРИПНИК

Книжка на 344 стор. друку, крім нарису діяльності М. Скрипника на тлі української дійсності 1920—30-их років, містить у додатках документи і велику бібліографію.

Ціна: в картоні — 20 н. марок, для США і Канади — 7 дол., в ін. валютах — рівновартість ціни в дол. у твердій полотняній оправі — 25 н. марок, 9 дол.

З замовленнями звертатися до видавництва. На гуртові замовлення даємо знижку.

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
18 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maiza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokok
alte Landstrasse 22
8803 Rüschiikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника «СУЧАСНІСТЬ» на 1972 рік

одно число: річно:

Австралія	0.90	9.— дол.
Австрія	26.—	260.— шил.
Англія	0.40	4.— фун.
Аргентина	1.80	18.— пез.
Бельгія	55.—	550.— бфр.
Бразилія	1.80	18.— н. круз.
Венесуеля	1.50	15.— ам. дол.
Голляндія	4.—	40.— гул.
Канада	1.50	15.— к. дол.
Німеччина	4.—	40.— нм
США	1.50	15.— ам. дол.
Франція	6.—	60.— ффр.
Швейцарія	4.80	48.— шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу легунською поштою до Канади і США становлять 8.— дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

Адреси для влат:

*Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.*

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Promenadeplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Емма Андiєвська

ГЕРОСТРАТИ

(роман)

Книжка має 500 сторiнок. Цiна 7 доларiв;
у Нiмеччинi — 25 нiм. марок.

Збiрка документiв про русифiкацiю на Украiнi:

**МОЛОДЬ ДНIПРОПЕТРОВСЬКОГО
В БОРОТЬБИ ПРОТИ РУСИФIКАЦIЇ**

Збiрка мiстить «Лист творчої молодi Днiпропетровського»
i три статтi з днiпропетровських газет.

Цiна: 1 доляр; у Нiмеччинi — 3,50 нiм. марок.

З перекладної поезiї появилася друком поема

Пабльо Неруди

ВЕРХIВ'Я МАЧУ ПЧУ

У перекладi Вiри Вовк, з iлюстрацiями Слави Геруляк.

Цiна: 2,80 доларiв; у Нiмеччинi — 9 нiм. марок.
Цiни в iнших краiнах — рiвновартiсть амер. доляра
в перерахунку на мiсцеву валюту.

З замовленнями звертатися до видавництва.
Книгарням даємо опуст.